شىنجاڭ سودا گېزىتى

新 疆 商 报

مەملىكەتلىك نومۇرى: CN 65 _ 0066 /F

پوچتا ۋەكالەت نومۇرى: 57 — 137

تەھرىر ئىلاۋىسى: كەڭ كىتابخانلارنىڭ تەلىپىگە بىنائەن، يولداش شېرىپ خۇشتارنىڭ سودا تارىخىمىزدا دۇنياغا تونۇلغان مەشھۇر سودا ئەربابى مۇساھاجىم (مۇسابايوۋ) جانابلىرىنىڭ سودا پائالىيىتى ھەققىدە يازغان ئۇزۇن قىسىملىق ماقالىسىنى تۈپلاپ باستۇق. 1993 - يىل 10 - ماي

توپلانما سان (1)

بۇ سانىنىڭ مەسئۇل تەھرىرى: دەريا ھەسەن (بۇ سان 8 بەت)

مۇسابايوۋ ۋە ئۇنىڭ سودا كارخانىسى

شېرىپ خۇشتار

1. شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان سودىسى توغرىسىدا قىسقىچە بايان

19 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمى يەنى 1848 - يىلدىن باشلاپ، شىنجاڭدىكى بىر قىسىم ئۇيغۇر سودا - سانائەتچىلەر ئىگىلىك تىكلەشتە دۇنياغا يۈزلىنىپ، تىجارەت پائالىيىتىنى روسىيە، ئوتتۇرا ئاسىياغىچە كېڭەيتىپ، تاشكەنت، ئالمۇتا، ئەنجان، سىرۋالىسكى، زەيسەن، موسكۋا، قازان قاتارلىق شەھەرلەردە سودا سارايلىرىنى قۇردى. ئۇندىن باشقا، ئىچكىرى ئۆلكىلەرگىمۇ نەزەر سېلىپ، تيەنجىن، چىڭداۋ، سۇجۇ، خاڭجۇ، شىئەن، لەنجۇ، ۋۇۋېي، جۇچۈەن قاتارلىق شەھەرلەردە ماگىزىنلار ئېچىپ، ۋەكالەتچىلەر تۇرغۇزدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇلار سودا تىجارىتىنى تۈركىيە، گېرمانىيە، فىنلاندىيە قاتارلىق ياۋروپا ئەللىرىگە ھەمدە ئەرەب يېرىم ئارىلىغىچە يەتكۈزدى. ئەنە شۇ زامانلاردا، مۇسا ھاجىم (كېيىنرەك مۇسابايوۋ دەپ ئاتىلىپ دۇنياغا تونۇلغان)، باھاۋۇدۇن مۇسابايوۋ، ھىلى ۋاگون قاتارلىق كارخانىچىلار دۇنيا بازىرىغا بۆسۈپ كىرىپ، چەت ئەل كاپىتالىستلىرى بىلەن سودا رىقابىتى ئېلىپ بارغان سودا باھادىرلىرى ئىدى. ئۇلار جاھان كۆرگەندىن كېيىن شىنجاڭغا ئىلغار پەن - تېخنىكا، مەدەنىيەت ئېلىپ كەلدى. 19 - ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىغا كەلگەندە، ئۇلارنىڭ تۈرتكىسى بىلەن، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا يىگى مائارىپ ۋە سودا - سانائەت كارخانىلىرى بارلىققا كەلدى. پەننىي مەكتەپلەر ئېچىلدى، كارخانا ئىگىلىرى ئىگىلىك باشقۇرۇشتا مالىيە ۋە مائاش تۈزۈمىنى رەسمىي يولغا قويدى. ئەنە شۇ تەرەققىپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر سودا - سانائەتچىلەرنى ئەسلىگىنىمىزدە، ئۇلارنىڭ شىنجاڭ يېقىنقى زامان سودا تارىخىدا ياراتقان ئۆچمەس تۆھپىلىرىگە ئاپىرىن ئېيتماي تۇرالمايمىز.

ۋەلىباي يولداشوۋ، شىنجاڭ ۋە پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە نامدار باي. 1883 - يىلى ئىلى ئۇيغۇرلىرى يەتتەسۇغا كۆچكەندە، ئۇ تەئەللۇقاتىنى يەتتەسۇغا يۆتكەپ كەتكەن. ياركەنت گوبېرناتورى (ۋالىيسى) بولغان، 1924 - يىلى كۆچمە سەرمايىسى بىلەن ئىلىغا قايتىپ كەلگەن. ئوتتۇرا ئاسىيادا ئون نەچچە كارخانا قۇرغان، نۇرغۇن كۆچمەس مۈلكى بار بولغان.

مۇساھاجىم (مۇسابايوۋ). ئوتتۇرا ئاسىيا، تۈركىيە، گېرمانىيە، ئەرەب يېرىم ئارىلىغىچە بېرىپ سودا قىلغان. 1885 - يىلى ئىلى كۆرەدە 200 ئىشچىسى بار يەرلىك تېرە پىششىقلاپ ئىشلەش كارخانىسى قۇرغان. سودا كاپىتالىدىن باشقا، ئۇنىڭغا دادىسى ئابدۇرۇسۇلبايدىن 3000 مو يەر، 50 مىڭ باش كالا - قوي مىراس قالغان، ئوغۇللىرى ھۈسەنباي ھاجى، باھاۋۇدۇنبايلار ئۇنىڭ كېيىنكى ۋارىسلىرى بولۇپ قېلىشىدۇ.

سودا تارىخىمىزدىن

ھاشىم ئاخۇن، بۇ ئادەم تيەنجىن شەھرىدە تۇرۇپ، مەخسۇس چەت ئەل سودىسى بىلەن شۇغۇللانغاچقا، ھاشىم تيەنجىن دەپ ئاتالغان (ھاشىم تۆمۈر ئەمەس) ئۇ تيەنجىندە بىر قېتىم چەت ئەللىك كاپىتالىستلار بىلەن سودا ئۈستىدە زاكۇنلىشىپ قالغاندا، بىردىن 45 مىڭ پارچە تۈلكە تېرىسى، 120 مىڭ دانە ئەلتىرە كۆرپە، 3000 بۆكەن مۈڭگۈزى، نۇرغۇن بۇغا مۈڭگۈزى، يىلپىز تېرىسى، تىيىن تېرىسى ۋە باشقا ماللارنىڭ ئىسكىلات ساقلاش تالونىنى چىقىرىپ كۆرسەتكەندە، چاپىنى كونا بۇ سودىگەرنىڭ دەسمايىسىدىن چەت ئەللىكلەر ھاڭ - تاڭ بولۇپ، تىللىرى تۇتۇلۇپ قالغان.

قەشقەرلىق **ئاخۇنبايوۋ** (ئىسمائىل پاختا) لار پۈتۈن ئالتەشەھەرنىڭ پاختىسىنى سېتىۋېلىپ، چەت ئەل بىلەن سودا قىلغان، ئوغۇللىرى كېرىم ھاجىم، ئۆمەر بايلار ئۇنىڭ ۋارىسلىرى بولغان.

ئۇنىڭدىن باشقا ئىلىدا تۇردى ئاخۇنباي، ياقۇپباي، سۇلتانباي، جەللاب سابىرھاجى، قۇمۇلدا شاھ مەخسۇت ۋاڭ، ھەسەنبال ھاجى، تۇرپاندا مۇسۇل ھاجى، مەخسۇتباي، مامۇتباي، لۈكچۈندە تاھىر بەگ، قەشقەردە ئوبۇلھەسەن ھاجى، ۋېلىباي، ئابلىمىت ھاجى، ھېكىم ھاجى رەگچى، ئەمەتخان جاگجۇن، ئىبراھىم لوزۇڭ، ماباخۇنۇم، ماجا ئەلەم، ساۋۇر ئاخۇنباي، ئەمەت قارىم چايچى (ئەمەت خۇنەن دەپمۇ ئاتالغان، خۇنەندە ئىشلەنگەن چاي بۇ كىشىنىڭ سېتىۋېلىشىغا ئۇلگۈرمىگەن) ئەلجەخمانا كېرىم ھاجىم (پۈتۈن ئالتە شەھەرنى دورا - دەرمەك بىلەن تەمىن ئەتكەن، مەھەممەت ھېلاجىم شاگخەي، ئاشۇ دەۋردە شاگخەي فۇجۇ كوچىسىدا سودا سارىيى ئاچقان)، تاش ئاخۇنۇم (بۇ كىشى چوڭ تىجارەت قىلمىغان بىلەن، ئەينى زاماندا قۇرغان بوياقچىلىق، گۈل بېسىش، توقۇمىچىلىق كارخانىسى شىنجاڭنى يەرلىك گۈللۈك رەخت بىلەن تەمىنلەپلا قالماستىن، چەت ئەللەرگىمۇ رەخت ئېكسپورت قىلغان) قاتارلىق كاتتا بايلار ئۆتكەن ۋە ئىگىلىكنى، مائارىپنى گۈللەندۈرۈشكە زور تۆھپىلەر قوشقان. ئەنە شۇلارنىڭ ئۆلگىسى، باشلامچىسى ئاكا - ئۇكا ھۈسەنباي ھاجى (1844 - 1926 - يىللار)، باھاۋۇدۇنباي (1851 - 1928 - يىللار) مۇسابايوۋلاردىن ئىبارەت.

1870 - يىلى، باھاۋۇدۇنباي چەت ئەلدىن قايتىپ كېلىپ، قەشقەر خانلىق مەدرىستە كېيىن ئىلى بەيتۇللا مەدرىستە پەننىي دەرسنى يولغا قويدى. بۇ جەھەتتە ياخشى ئۈنۈم ھاسىل قىلغاندىن كېيىن 1883 - يىلى ئۆز يۇرتى ئاتۇش ئىكساقتا سەككىز سىنىپلىق مۇنتىزىم پەننىي مەكتەپ ئاچتى. ئۆزى خىراجەت ئاجرىتىپ، ئۈچ نۆۋەت چەت ئەلگە ئوقۇغۇچى ئەۋەتتى. چەت ئەلدىن پەن - تېخنىكا خادىملىرى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنى تەكلىپ قىلدى. نەتىجىدە، ئىلى تارىم ۋادىسىدا مائارىپ، سودا - سانائەت جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشقا باشلىدى.

(ئاخىرى 2 - بەتتە)

مۇساھاجىم (مۇسابايوۋ). (1809 – 1895)،
بۇ سۈرەت 1880 - يىلى گېرمانىيىدە تارتىلغان.

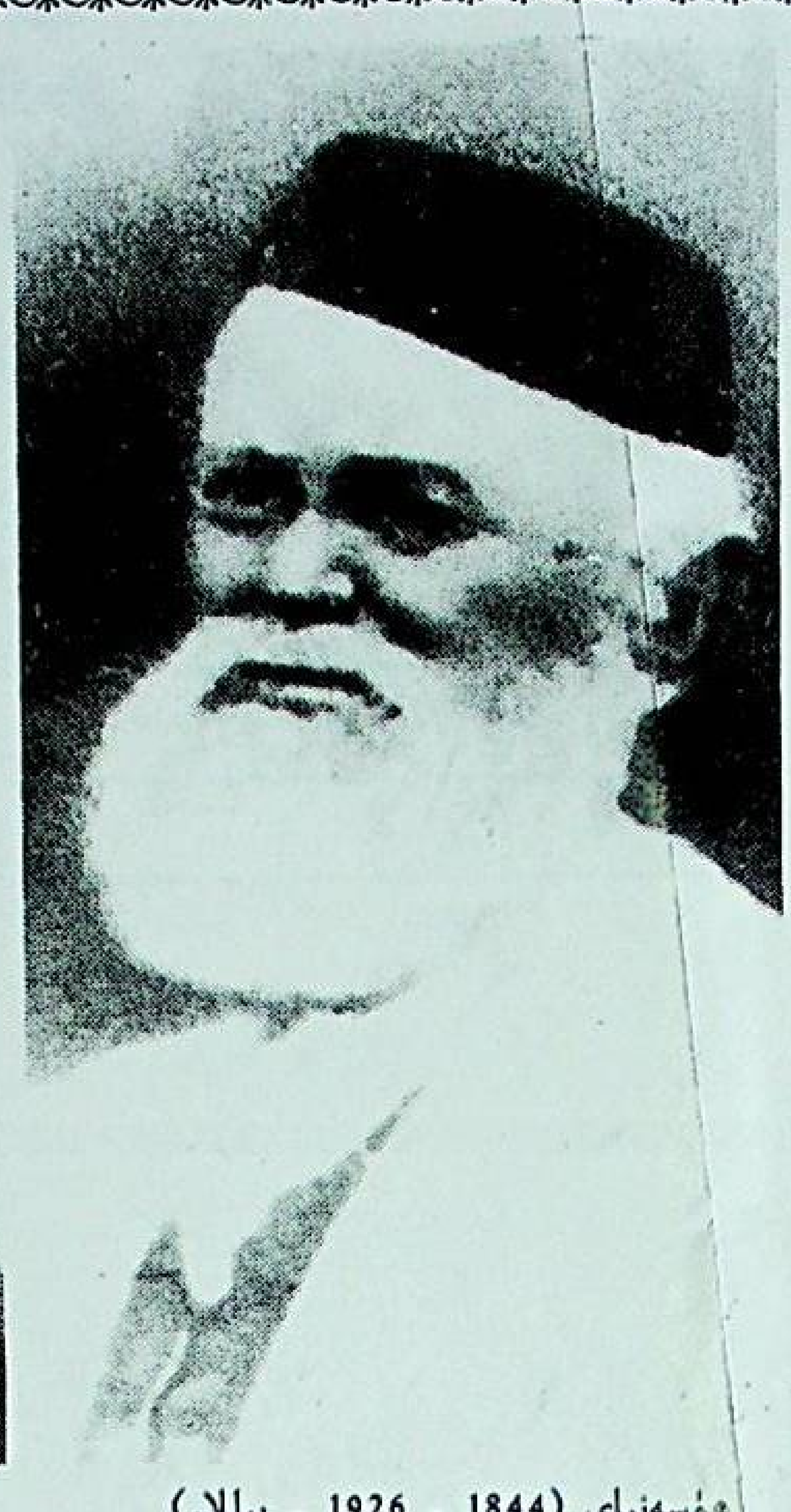

مۇسەنباي (1844 - 1926 - يىللار)

باھاۋۇدۇنباي (1851 - 1928 - يىللار)

(بېشى 1 - بەتتە)

ئاكا - ئۇكا مۇسابايوۋلارنىڭ شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان مائارىپ ئىسلاھاتى جۇڭگودا 1898-يىلى ئېلىپ بېرىلغان «ۋۇشۇي ئىسلاھاتى» يەنى «غەربتىن ئۆگىنىش»، «سانائەت بىلەن ۋەتەننى قۇتقۇزۇش»، «مائارىپ بىلەن ۋەتەننى قۇتقۇزۇش» ھەرىكىتىدىن 20 يىل بالدۇر ئىدى.

1895-يىلى، ئاكا - ئۇكا مۇسابايوۋلار غۇلجا شەھىرىدە ئۆزلىرىنىڭ باش تىجارەتخانىسى - «مۇسابايوۋ بۇرادەرلىرى شىركىتى»نى قۇرۇپ، تىجارەت دائىرىسىنى ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ۋە روسىيىگە كېڭەيتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، مەملىكەت ئىچىدە ئۇلارنىڭ شىركىتى «فۇشىڭخاڭ» يەنى «ئاۋاتلاشقان كەسىپ» دەپ ئاتالدى. روسىيىلىكلەر بولسا ئۇلارنى «مۇسابايوۋ» دەپلاختاپ قىلىدىغان بولدى.

1896-يىلدىن 1906-يىلغىچە ئۇلار بىر تەرەپتىن مەملىكەتنىڭ ئىچى - سىرتىدا سودا قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن شىنجاڭدا سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن توپتوغرا ئون يىل تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. 1885-يىلى ئۆزلىرى كۆرە شەھىرىدە قۇرغان تېرە پىششىقلاپ ئىشلەش كارخانىسىنى زامانىۋى سانائەت كارخانىسىغا ئايلاندۇرۇش قارارىغا كېلىپ، گېرمانىيىلىك كاپىتالىست دورلاختىن مېخانىزملاشقان بىر يۈرۈش تېرە پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتىنى سېتىۋېلىشنى كېلىشتى ۋە بۇ زاۋۇتنى گېرمانىيىنىڭ فرانكفورت شەھىرىدىكى «فرانكفورت ئاساين» زاۋۇتى، يەنى{ FRANCRORAM MEONDVSIRY »غا زاكاز قىلدى، ئاندىن زاۋۇت بىلەن 76 دانە 12، 20 كىلوۋاتلىق دىڭگاتېل، 250 كىلوۋاتلىق پار ماشىنا، 22 دانە چوڭ- كىچىك ئىستانوك قاتارلىق ئەسلىھەلەرنى توشۇپ كېلىپ، غۇلجا شەھىرىنىڭ ھازىرقى ئازات كوچا 223-نومۇرلۇق قورۇغا ئورۇنلاشتۇردى. زاۋۇتنىڭ كۆلىمى 317226 كۋادرات مېتىر بولۇپ، 1907-يىلى قۇرۇلۇش قىلىنىپ، 1909-يىلى ئاساسىي بىناسى ۋە 25 مېتىر ئېگىزلىكتىكى زاۋۇت تۇرخۇنى پۈتكەن. 200 دەك يوقسۇل ئىشچىلىققا قوبۇل قىلىنىپ، ئىش باشلانغان. بۇ تېرە زاۋۇتى شۇندىن باشلاپ روسىيىنىڭ پۈتكۈل تۈركىستان رايونى ۋە موسكۋا، سانكت - پېتربورگ قاتارلىق شەھەرلىرىنى مەھسۇلات بىلەن تەمىنلەپ كەلگەن. ئىككىنچى يىلى ئۇلار ئىشچى سانىنى 500 يەتكۈزگەن.

جيا ئېنفى، جياڭ جياڭلارنىڭ «ئىلى لىچۈن تېرە زاۋۇتى ھەققىدە سۆز» دېگەن ماقالىسىدە: مۇسابايوۋلارنىڭ 1885-يىلى ئىلى كۆرەدە قۇرغان تېرە پىششىقلاش زاۋۇتى مەملىكەت بويىچە تۇنجى بولۇپ شاڭخەيدە (1890-يىلى) قۇرۇلغان «جۇجىشاۋ تېرە زاۋۇتى»دىن بەش يىل بۇرۇن قۇرۇلغان، 1906-يىلى شاڭخەيدە ياپونلار مەبلەغ سېلىپ قۇرغان «جياڭنەن» تېرە زاۋۇتىدىن مۇسابايوۋلارنىڭ 1906-يىلى ئىشقا كىرىشتۈرۈلگەن تېرە زاۋۇتى ئۈچ يىل كېيىن قۇرۇلغان. 1913-يىلى جۇڭگو ئۆزى قۇرغان 11 ئورۇندىكى تېرە، كاۋچۇك زاۋۇتلىرىنىڭ ئومۇمىي كاپىتالى 4 مىليون 608 مىڭ يۈەن بولۇپ، ھۈسەنباينىڭ ئىلىدىكى تېرە زاۋۇتىنىڭ كاپىتالىدىن 1 مىليون يۈەنلا كۆپ ئىدى... مۇسابايوۋلار تېرە زاۋۇتى مەملىكەت بويىچە ئىلغار زاۋۇتلارنىڭ بىرى ئىدى...» دەپ يېزىلغان.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، شىنجاڭنىڭ 19-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىن مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىغا قەدەر بولغان بىر ئەسىرگە تەئەللۇق سودىسى ئەنە شۇنداق شۆھرەت قازانغان. مۇسابايوۋلارنىڭ سودا ھاياتىغا نەزەر سالغاندا، ئۇلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش، مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇش، پەن - تېخنىكا كىرگۈزۈش، سەنئەت، تەنتەربىيىنى گۈللەندۈرۈش قاتارلىق جەھەتلەردىكى تۆھپىلىرى ئۈستىدە تەپسىلىي توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

2. مۇسابايوۋلارنىڭ قىسقىچە ئائىلە تارىخى

مۇسابايوۋلارنىڭ ئەسلى يۇرتى قەشقەر - ئاتۇش ناھىيە ئىكساق كەنتى. ئۇلارنىڭ يەتتە ئاتىسى ئاشۇ زېمىندا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ۋە دېھقانچىلىق، تىجارەت، كەسپىي كارخانىچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. بۇلارنىڭ سودىسى ئابدۇرۇسۇل بايدىن باشلاپ دۇنياغا يۈزلەنگەن ئىدى. ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى: 1. **مۇھەممەت ئېلى**، 1760 - يىلى تىجارەتنى توختىتىپ ئاخىرقى ئۆمرىگىچە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، ئۇنىڭ يەر، سۇ ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى، بىر بۆلۈم چارۋىسى بولغان، شۇ يۇرتنىڭ ھاللىق كىشىلىرىدىن ئىكەن. 2. **ئابدۇللەزىز**، ئۇ ئۆز يۇرتىدا دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلىپ، قوشۇمچە سودا بىلەن شۇغۇللىنىپ چارۋىچىلىق قىلغان. ئۇنىڭ دەۋرىدە، يەر - زېمىن، مال - مۈلۈك، نەق پۇل كۆپەيگەن. 3. **ئابدۇ مىجىت**، بۇ كىشىمۇ دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلىپ، قوشۇمچە ئاتا كەسپى تىجارەتنى داۋاملاشتۇرۇپ تىجارەت دائىرىسىنى كېڭەيتكەن، ۋە شۇ دەۋرنىڭ ئىناۋەتلىك كىشىلىرىگە، جامائەت ئەربابىغا ئايلانغان. 4. **تۇردى**، بۇ كىشىنىڭ دېھقانچىلىق بىلەن تىجارىتى ئوخشاش دەرىجىدە كىرىمگە ئىگە بولغان. بۇنىڭ دەۋرىدە يەر، سۇ، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى، چارۋا ماللىرى ئالاھىدە كۆپەيگەن، تىجارەت دائىرىسى چوڭ شەھەرگە يۈزلەنگەن. تۇردى دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ مۇكەممەل دىنىي بىلىمگە ئىگە بولغان. بۇنىڭ دەۋرىدە تىجارەت كىرىمى دېھقانچىلىق كىرىمىدىن ھەسسىلەپ ئاشقان. ئۇ شۇ زاماندا ئاتۇش بويىچە ئاتاقلىق بايلاردىن بولۇپ، ئۇنىڭ ئىقتىسادىغا قاراپ كىشىلەر ئۇنى «تۇردى قوم» (پۇلى قومدەك كۆپ دېمەكچى) دەپ ئاتىغان. 5. **ئابدۇرۇسۇل**، بۇ كىشى تىجارەتنى ئاساس، دېھقانچىلىقنى قوشۇمچە ئېلىپ بارغان، مۇسابايوۋلار ئائىلىسى ئىچىدە تۇنجى چەت ئەل بىلەن سودا قىلغان كىشى، ئۇ دىنىي مەكتەپتە كۆپ ئوقۇغان ئادەم بولۇپ، ئەرەب، پارس تىللىرىنى ئوبدان ئۆگەنگەن. جامائەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە بولغان جامائەت ئەربابى ئىدى. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئوغلى مۇسا ھاجىمنى ئوقۇتۇپ، بىلىملىك، قابىلىيەتلىك ئىگىلىك باشقۇرغۇچى قىلىپ تەربىيىلىگەن. كېيىن تىجارەتنى ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ئوغلى مۇساھاجىمغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ ئۆزى جامائەت ئىشلىرى بىلەن ئۆتكەن. 6. **مۇساھاجىم**، بۇ كىشى ئاتىسى ئابدۇرۇسۇل باينىڭ تەلىمگە ۋە ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلىپ، بىرىنچىدىن، تىجارەتكە ۋارىسلىق قىلدۇ، ئىككىنچىدىن، يەككە ئىگىلىك يارىتىپ، تىجارەتكە كارخانا ئىشلەپچىقىرىشنى قوشىدۇ. ئاتىسىنىڭ «پۇلنىڭ خوجايىنى بولماي ئىلىمنىڭ خوجىسى بولۇڭلار» دېگەن ۋەسىيىتىگە ئاساسەن، قەشقەر، بۇخارا قاتارلىق جايلاردىكى ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا ئوقۇپ ئەرەب، پارس، ئوردۇ تىللىرىنى ۋە شۇ تىل - يېزىق ئىلمىنى مۇكەممەل ئىگىلەيدۇ ھەم جاھان كېزىپ، يېڭى مائارىپ، يېڭى تېخنىكا كەشپىياتلىرىنى كۆرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ياۋروپادىن ئۆگىنىپ شىنجاڭنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئويلايدۇ، نەتىجىدە، 1885- يىلى ئىلى كۆرەدە 200 ئىشچىسى بار تۇنجى تېرە پىششىقلاپ ئىشلەش كارخانىسى، ئۇنىڭ يېنىغا تۆگمە، يىلىم، كىگىز، سوپۇن، شام، گىلەم، ئارقان، ئات ئىگەر - جابدۇق، ھارۋا جابدۇق قاتارلىق بىر قاتار ئىشلەپچىقىرىش كارخانىلىرىنى قۇرىدۇ، ئۇ يەنە ئوغلى ھۈسەنباي، باھاۋۇدۇنبايلارنىمۇ يۇقىرى مەكتەپلەردە ئوقۇتۇپ ئىلىم - بىلىملىك قىلىپ يېتىشتۈرۈش بىلەن بىللە ئۇلارنى پەن - تېخنىكىنى قوللىغۇچى، يېڭىلىق ياراتقۇچى قىلىپ تەربىيىلەيدۇ. مۇساھاجىم ھايات ۋاقتىدا، قازاندىن جەدىدى (جەدىت - يېڭىچە) مۇئەللىملەرنى، بۇخارا، باغداتتىن دىنىي ئۆلىمالارنى تەكلىپ قىلىپ، مەدرىسلەردىن چەت ئەل تىلى، تارىخ، ئاسترونومىيە، ماتېماتىكا، ئىلمىي تەجۋىت قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتكۈزىدۇ. بىر مەزگىل ئىلىم يۇقىرىلىقى بىلەن مۇدەررىس بولىدۇ. ئۆزى نەچچە مىڭ پارچە كىتاب ۋە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا نەشر قىلىنغان گېزىتلەرنى توپلاپ، خەلققە كىتابخانا ئېچىپ بېرىدۇ. مۇساھاجىم ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا جامائەت ئىشلىرى بىلەن بولۇپ تىجارەت، ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ئوغلى ھۈسەنباي، باھاۋۇدۇنبايغا قالدۇرىدۇ. بۇلارنىڭ تىجارىتى 1895-يىلى ياۋروپاغا يۈزلەنگەن بولۇپ، شۇندىن بۇيان مۇساھاجىمنىڭ ئىسمى پەرزەنتلىرىنىڭ فامىلىسى قىلىنىپ، ياۋروپادا «مۇسابايوۋ» دەپ ئاتىلىشقا باشلايدۇ. 7. **ھۈسەنباي، باھاۋۇدۇنباي**، مۇساھاجىمنىڭ ئۈچ خوتۇنىدىن ئالتە ئوغۇل، ئىككى قىزى بولغان. ئوغۇللار ھۈسەنباي، باھاۋۇدۇنباي، ئىمام مۇھەممەت، ھېسامىدىن، ئوبۇلھەسەن، ئابدۇللا. مۇساھاجىم ئۆزىنىڭ بارلىق تىجارەت ئىشلىرىغا ئىككى چوڭ ئوغلى ھۈسەنباي بىلەن باھاۋۇدۇنباينى ۋارىس قىلىدۇ. ھۈسەنباي بىلەن باھاۋۇدۇنباي مۇساھاجىمدىن كېيىن قالغاندىن كېيىن، ھۈسەنباي ئومۇمىي ئىشلار مەسئۇلى بولۇپ قوشۇمچە زاۋۇتنى باشقۇرىدۇ. باھاۋۇدۇنباي ئىچكى - تاشقى سودا ۋە سېتىۋېلىش ئىشىغا مەسئۇل بولىدۇ. ئىمام مۇھەممەت ئىلىدىكى دېھقان، چارۋىچىلىققا، ھېسامىدىن قەشقەردىكى دېھقان، چارۋىچىلىق قوشۇمچە كەسىپلىرىگە، ئوبۇلھەسەن خوتەن، يەكەن، قەشقەر، ئاقسۇ ۋىلايەتلىرىدىن خام ئەشيا سېتىۋېلىش ئىشىغا قوشۇپ چەتكە ئېكسپورت قىلىش، ئىمپورت ماللىرىنى جەنۇبىي شىنجاڭغا تارقىتىش ۋە ئىشچى- خىزمەتچىلەرنى باشقۇرۇش (گۇما، قاراقاش، خوتەن، يەكەن، قەشقەر، ئاقسۇ بولۇپ سەككىز چوڭ مويكا، پاختا، يۇڭ پرېسلاش ئورنى، بۇلارنىڭ ھەر بىرىدە 150 تىن 400 گىچە ئىشچى بار) ئىشىغا مەسئۇل بولىدۇ. كېيىن ئوبۇلھەسەنھاجىم نامى بىلەن شۆھرەت قازىنىدۇ.

(ئاخىرى 3 - بەتتە)

(بېشى 2 - بەتتە)

ھۈسەنباي 1926-يىلى، باھاۋۇدۇنباي 1928-يىلى ۋاپات بولدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن مۇشۇ ئىككى ئائىلىدىن بولغان ئەۋلاد ئىككى يىل بىللەتىجارەت قىلدۇ. كېيىن شۇ شىركەت تۈزۈمى بويىچە 1930-يىلى مىراس بۆلۈشدۇ، بۇ چاغدا، ھۈسەنباي ھاجىم ۋارىسلىرىغا ۋەكالەتەن ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى سابىت مۇسابايوۋ (1972-يىلى تۈركىيىدە ۋاپات بولدى) باھاۋۇدۇنباي ۋارىسلىرىغا ۋەكالەتەن ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئىسمائىل مۇسابايوۋ (1979-يىلى ئۈرۈمچىدە ۋاپات بولدى) ۋەكىل بولۇپ مىراس تەقسىمىنى ئالدۇ.

پـۈتۈن مال - مۈلۈك 1 مىليارد 562 مىليون 137 مىڭ 193 سوم ئىلى تاۋارنى ئاقچا ۋە 23 مىليون 161 مىڭ 665 سوم مېكسىكا پۇلى (تاشقى پېرېۋوت) بولۇپ، بۇنىڭ 54 پىرسەنتى 843 مىليون 554 مىڭ 84 سوم ئىلى تاۋارنى ئاقچا، 12 مىليون 507 مىڭ 299 سوم مېكسىكا پۇلىنى سابىت مۇسابايوۋ ئېلىپ بىر ئائىلىدىن بولغان قېرىنداشلىرىغا شىركەت تۈزۈمى بويىچە تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ. قالغان ئومۇمىي مال - مۈلۈكنىڭ 46 پىرسەنتى 718 مىليون 583 مىڭ 99 سوم ئىلى تاۋارنى ئاقچا ۋە 10 مىليون 654 مىڭ سوم مېكسىكا پۇلىنى ئىسمائىل مۇسابايوۋ ئېلىپ ئۆزىنىڭ بىر ئائىلىدىن بولغان قېرىنداشلىرىغا شىركەت تۈزۈمى بويىچە تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ. ھۈسەنباي ھاجىمنىڭ 2- ئايالىدىن بولغان ئابلىز مۇسابايوۋ (1984-يىلى ئۈرۈمچىدە ۋاپات بولدى). ئابلەھەي مۇسابايوۋ (1970-يىلى تۈركىيىدە ۋاپات بولدى)، مىجىت مۇسابايوۋ (1973-يىلى سوۋېت ئالمۇتادا ۋاپات بولدى) لار بىر بولدۇ. 3-ئايالىدىن بولغان ئابلەھەت مۇسابايوۋ (1987-يىلى غۇلجا شەھرىدە ۋاپات بولدى)، تەلئەت مۇسابايوۋ (ھازىر تۈركىيە تەۋەلىكىدە بولۇپ چەت ئەللەردە تىجارەت قىلىدۇ)، نىلوپەر مۇسابايوۋ (1982-يىلى پارىژدا ۋاپات بولدى). دىلناۋاز مۇسابايوۋ (1984-يىلى لوندۇندا ۋاپات بولدى)، بۇلار بىر بۆلۈنۈپ چىقىدۇ.

باھاۋۇدۇنباينىڭ تۆت ئايالىدىن ۋە چوڭ ئوغلى ئىسمائىل مۇسابايوۋدىن بولغان پەرزەنتلەر ئائىسىنى ئاساس قىلىپ بۆلۈنىدۇ. شۇندىن كېيىن، ھۈسەنباي بىلەن باھاۋۇدۇنباي بالىلىرى مەلۇم شەكىلدە بىللە تىجارەت قىلىدۇ (زاۋۇت تىجارىتى بىلەن بولغان)، باشقا جەھەتلەردە ئۆز ئالدىغا تىجارەت قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئىسمائىل مۇسابايوۋ، 1944-يىلى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتنىشىپ، ئۈچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ قورال - ياراق سېتىۋېلىش ئىدارىسىنىڭ باشلىقى، پۇل چىقىرىش ئىدارىسىنىڭ باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەپ ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئىككى قېتىم «ئىنقىلاب» ئوردېنى بىلەن تەقدىرلىنىدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن، مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا تەربىيىلىنىپ، ئاپتونوم رايونلۇق سودا - سانائەت بىرلەشمىسىنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىپلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. 1955-يىلى مۇسابايوۋلارنىڭ تېـرە زاۋۇتى سودا تىجارىتى بىلەن ھۆكۈمەت خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىگە ئۆتكەندىن كېيىن، ئابلىز مۇسابايوۋ مەملىكەتلىك سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى ئـاپتـونـوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەش ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق سودا سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، ئۈرۈمچى شەھەرلىك يېمەكلىكلەر شىركىتىنىڭ مۇدىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدۇ. قالغان ۋارىسلىرىمۇ ئۆز لايىقىدا ئېتىبار بېرىشكە مۇيەسسەر بـولـدۇ. ھـازىـر ئۈرۈمچىدە باھاۋۇدۇنباينىڭ ئوغلى ئابدۇللا ئەلىدىن بولغان نەۋرىسى ئوبۇلھەسەن مۇسابايوۋ تىجارىتىنى مەملىكەت ئىچى سىرتىغا كېڭەيتىپ ئاتا ئىزىغا ۋارىسلىق قىلماقتا.

3. مۇسابايوۋلار ئائىلىسىنىڭ ئىچكى سودىسى

مۇسابايوۋلار 1895-يىلى غۇلجا شەھرىدە «مۇسابايوۋ بۇرادەرلىرى شىركىتى» ناملىق باش تىجارەتخانىنى قۇرۇپ، ئىلگىرى ئۈرۈمچى، قەشقەر، ئىلى، ئالتاي، چۆچەك، خوتەن، يەكەن،قاراشەھەر، كۇچا، قاغىلىق، گۇما، مارالبېشى، ئاقسۇ، شىخو، ماناس قاتارلىق جايلاردا تـۇرغۇزغان سودا خادىملىرى ۋە قۇرغان سودا دوكانلىرى ئاساسىدا، بۇ جايلاردا شۆبە شـركـەتلـەرنى قۇرۇپ، تىجارەتنى ھەرقايسى ناھىيە بازارلىرىدىن تاغلىق رايونلاردىكى چـارۋىچىلار ئارىسىغىچە كېڭەيتىدۇ. 1988-يىلى تېپىلغان مۇسابايوۋلار ئارخىپىدىكى بىر پارچە خەتتە يېزىلىشىچە، خوتەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق نىيە، كىرىيە، زاۋا، چىرىيە، چاقىلىق قاتارلىق جايلار ھەتتا كۆكيار، قىرغىز جاڭگىلىغىچە بولغان دائىرە ئىچىدە ئۇلارنىڭ يەرلىك مال سېتىۋالغۇچى خادىملىرى بار بولۇپ، مۇسابايوۋلار ئۇلارغا سانائەت ماللىرى ۋە شىنجاڭنىڭ يـەرلىك توقۇلما مەھسۇلاتلىرىنى ئالتە ئايدىن بىر يىلغىچە مۇھلەت بىلەن ئالدىن پۇل ئالماي سېتىپ بېرىشكە بېرىدىكەن، مال ئالغۇچىلار ساتقان مالنىڭ پۇلىغا چارۋا مەھسۇلاتلىرى ۋە ھايۋانات تېرىسى قاتارلىق خام ئەشيالارنى سېتىۋېلىپ، مۇسابايوۋلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، خىزمەت ھەققى ئالىدىكەن. بۇ مۇسابايوۋلارنىڭ سېتىۋېلىش خادىملىرىنى جەلپ قىلىشتىكى بېرىدىنبىر ئۇسۇلى بولغان. ئۇندىن باشقا خوتەن، قاراقاش، گۇما، قاغىلىق، يەكەن، قەشقەر (قەشقەردە ئىككى مويكا ۋە ئىككى يۇڭ پرېسلاش ئورنى بار) ئاقسۇ، قاراشەھەر، شىخو، ماناس، ئىلى، تېكەس، بورتالالاردا ئۇلارنىڭ مويكىسى، تېرە - ئۇچەي پرېيوم خادىملىرى بار ئىكەن.

مـۇسابايوۋلارنىڭ تاشقى سودا ئۈچۈن سېتىۋالدىغان ماللىرى پاختا، يۇڭ، تىۋىت، چۇپۇر، ئۈچەي، ئات يايلى، قۇيرۇقى، ئات، قاما، سوغۇر، ئوغلاق، قوزا، بۇلغۇن، سولەيسۇن، سۇ چاشقىنى، ئالا سۆسەر، تۈلكە، يىلپىز، بۆرە، ئىت، ئۆچكە قاتارلىقلارنىڭ تېرىسى، يەرلىك گىلەم، ھەر خىل يىـپـەك رەخت، ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ تاۋار - دۇردۇن، چاي قاتارلىق مەھسۇلاتلىرى، تاتلىق مېغىز، ياڭاق، بادام، گازىر، ھەر خىل مېۋىلەرنىڭ قېقى، بۇغا، بۆكەنلەرنىڭ ھۆل مۈڭگۈزى، زارائزا، ئازغان مۇنچىقى، ياۋا چىكە، چـۆچـۈكبـۇيا، سۈرۈنجان، ئابدىمىلىك قاتارلىق دورا ماتېرىياللىرى، ماتا، چەكمەن سەگەز، شاقاۋا، تولما، تاغار، خـۇرجۇن، پالاس، كىگىز، شىرداق، جەينماز قاتارلىق يەرلىك ماللار ۋە ئىمپورت قىلىنغان ھەر خىل دورا - دەرمەكلەر بولۇپ 83 خىلدىن ئاشقان، ئۇنىڭدىن باشقا خـەلق تۇرمۇشىغا ئېھتىياجلىق، يەرلىك ئىشلەپچىقارغان ئىشتانباغ، شۇمەك، ژىك، تۇكچە، پۇزا، رېپىدىكە ئوخشاش مـال بـولـسـمـۇ، ساتقۇچىنى قۇرۇق قول قايتۇرماي سېتىۋالغان، سېتىۋالغان بۇ خىل ماللارنىڭ چەت ئەلگە

سـۈرەتـتـە: مـۇسابايوۋلار سودا كارخانىنىڭ 1898-يىلىدىن باشلاپ ئىشلەتكەن تامغىسىنىڭ كۆرۈنىشى. (پولاتتىن ياسالغان).

* * *

لايىقلىرىنى چەتكە چىقىرىپ، قالغانلىرىنى شەھەر، يېزىلاردا ساتقان، كىشلەر مۇساھاجىمدىن: «بـىـر تال ئىشتانباغ، بىر تال تۇخۇمنىڭ قانچىلىك پايدىسى بولار؟» دەپ سورىغاندا، ئۇ: «بۇ پايدا ئۈچۈن ئەمەس، ئەلدىن - ئەلگە نەپ، ساتقۇچى ھاجەتمەن، ئۇنىڭ مېلىنى ئېلىپ قويمىساڭ، ئىشلەپچىقىرىشى توختايدۇ، بۇ ئىش داۋام قىلسا، ئۇنىڭ چىرىغى ئۆچىدۇ. بـۇ سـاۋابلىق ئىش ئەمەس...» دەپ جاۋاب بەرگەن ھەمدە بالىلىرىغا، ھەر بىر سودا خادىمىغا شۇنداق قىلىشنى، زىيان تارتسا ئۆزىنىڭ (مۇساھاجىمنىڭ) ھېسابات دەپتىرىگە يېـزىـپ قـويـۇشـنـى تاپىلىغان، ئـۇلارنىڭ سېتىۋېلىش دائىرىسى ئەنە شۇنداق كەڭ بولغان.

سېتىش دائىرىسمۇ كەڭ بولۇپ، ساتىدىغان ماللىرى ئاساسلىقى شىنجاڭنىڭ يەرلىك مـەھسـۇلاتلىرىدىن خوتەننىڭ گىلەم، ئەتلىسى، يەكەننىڭ بەقەسەم، بەشباغلىق ماتاسى، خاڭدىنىڭ گۈللۈك پالىسى، خانئېرىقنىڭ ماتاسى، ئاۋاتنىڭ چەكمىنى، قەشقەرنىڭ سەگەز، چوتا، ھەمزۇل، شاتاۋا، شەتلەڭگە، تېرىكە قاتارلىق ماللىرى، چەت ئەلنىڭ ھەر خىل يۇڭ، يىپەك، تېرىكە، چىپەرقۇت قاتارلىق رەختلىرى، تۆمۈر، قاڭالتىر، قەنت، شېكەر، كەمپۈت، كىرسىن، سەرەڭگە، يىپ - يىڭنە، چىنە - قاچا، باش - ئاياغ كىيىم، ئەتىر، يۇزسوپۇن، يـۇزماي قاتارلىق بويۇملىرى، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق سايمانلىرى، چالغۇ ئەسۋابلىرى، ئائىلە سايمانلىرى قاتارلىق 100 خىلغا يېقىن سانائەت ماللىرىدىن ئىبارەت بولغان.

مـۇسـابايوۋلار ئۆز تىجارىتىدە پىلانلىق تەمىنلەشنى يولغا قويغان. مەسىلەن: سودا ۋەكالەتچىلىرىنى مال، پۇل بىلەن تەمىنلەشتىن بۇرۇن، جايلارنىڭ ئاھالە نوپۇسى، مال چارۋىسى، يېزا ئىگىلىكى، بازار سودىسى ۋە خەلقنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى قاتارلىقلار ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ئېھتىياجىغا قاراپ پىلانلىق تۈردە مال، پۇل بەرگەن، شۇڭلاشقا ئوبوروتقا تەسىر يېتىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلمىگەن. سېتىۋېلىش - سېتىش بالانىس بولۇپ، ئوبوروت راۋانلاشقان.

بازار ئەھۋالى ئايمۇ ئاي ئىگىلىنىپ تۇرغان. مەسىلەن: 1917-يىلى 25-ئىيۇلدا مۇسابايوۋغا يېزىلغان بىر پارچە خەتتە: «تېرىلەرنى قېقىپ، ناقتالىن سېلىپ تۇرۇۋاتىمىز. نەرقى ئەھۋال مۇنداق؛ بازاردا گەزمال يوق. چىت بىر سوم 50 تىيىن، تېرىكە 15 سوم، 4 كۈرە بوغداي 50 سوم. سولۇ 5 سوم 50 تىيىن، گۈرۈچ 14 سوم، ناقتالىن 120 سوم (بازاردا يوق)، بىر خىش چاي 5 سوم، تاش چاي 7 سوم، باشقا ماللار مۇشۇ قاتاردا. بازار ئەھۋالىدىن داۋاملىق خەت يېزىپ تۇرىمەن. ئىسمەتوۋ» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن مۇسابايوۋلارنىڭ يالغۇز تـاشقـى سودىدىلا ئەمەس، بەلكى ئىچكى سودىدىمۇ ئۇچۇرغا ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

ئىچكى ئوبوروت مەسىلىسى ھەققىدە ئېنىق سانلىق يازما ماتېرىيال بولمىسىمۇ ھۈسەنباينىڭ ئوغلى تەلئەت ئەپەندى. باھاۋۇدۇنباينىڭ ئوغۇللىرىدىن مەرھۇم ئىسمايىل مۇسابايوۋ، قېيۇم ئـەپەندى ۋە زاۋۇتتا ئۇزۇن يىل كاسسىر بولغان ئابدۇللا ئەلا ھاجىملارنىڭ ئېيتقانلىرى ھەمدە بەزى مۇناسىۋەتلىك دەپتەرلەردە يېزىلىشىدىن قارىغاندا، ئىچكى ئوبوروت ئىككى خىل بولغان، بىرى، چەت ئەل ماللىرى بىلەن يەرلىك ماللارنىڭ شىنجاڭ دائىرىسىدىكى سېتىش ئوبوروتى بولۇپ، ئوبوروت سوممىسى يىلىغا 3 مىليون سوم ئالتۇن ئاقچىدىن 5 مىليون سوم ئالتۇن ئاقچىغىچە بولغان، يەنە بىرى يەرلىك خام ئەشيا سېتىۋېلىش ئوبوروتى بولۇپ، سوممىسى مەلۇم يىللاردا بالانس بولمىسا، كۆپ يىللاردا 2 مىليون سوم ئالتۇن ئاقچىدىن چۈشۈپ كەتمىگەن. 4 مىليون سوم ئالتۇن ئاقچىدىن ئېشىپ كەتمىگەن .

ئىزاھات: ئالتۇن ئاقچا (سوم) خەلقئارا پۇل بولۇپ، ئۆز ۋاقتىدا شىنجاڭدا خەجلەنگەن، مـۇسابايوۋلارنىڭ پۇل مۇئامىلىسى ئالتۇن ئاقچىنى ئاساس قىلغانلىقى ئۈچۈن شۇ پېتى بايان قىلىندى.

(ئاخىرى 4 - بەتتە)

4. چەت ئەل سودىسى، يەرمەنكە ۋە ئىككى قېتىملىق زور پايدا

سابىت مۇسابايېۋ
(1972 - 1909)
ھۈسەنباينىڭ بىرىنچى ۋارىسى

مۇساھاجىم ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ھۈسەنباي ھاجىم بىلەن باھاۋۇدۇنباي 1895-يىلى قۇرۇلغان «مۇسابايېۋ بۇرادەرلىرى شىركىتى»نى قانداق راۋاجلاندۇرۇش توغرىسىدا باش قاتۇرىدۇ. ئاخىرى ئۇلار ئاتا ئىزىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئىچكى - تاشقى سودىنى بىردەك راۋاجلاندۇرۇش قارارىغا كېلىدۇ. نەتىجىدە، ئۇلار شىنجاڭنىڭ يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى، ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ بىر قىسىم مەھسۇلاتلىرى ۋە ھەر خىل دورا- دەرمەكلەر بولۇپ 83 خىلدىن ئارتۇق مالنى ئېلىپ (بۇ ماللارنىڭ تىزىملىكى 3-قىسىمدا تەپسىلىي بېرىلگەن) ئوتتۇرا ئاسىياغا ۋە ياۋروپاغا بارىدۇ. ئۇلار بىر تەرەپتىن سودا قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن ياۋروپا ئەللىرىنىڭ سودا- سانائەت، پەن - تېخنىكا تەرەققىياتىنى كۆزدىن كەچۈرىدۇ. غەرب دۇنياسىنىڭ سانائەت تەرەققىياتى، يېڭى مائارىپنىڭ گۈللەنگەن مەنزىرىسى ئۇلاردا چوڭقۇر تەسىرات قالدۇرىدۇ. ئۇلار ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، سودا بىلەن سانائەتنى جىپسىلاشتۇرۇشقا بەل باغلايدۇ.شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئىمپورت- ئېكسپورت سودىسىنى قانات يايدۇرۇپ، چەت ئەلنىڭ سانائەت ماللىرىنى كىرگۈزىدۇ، شىنجاڭنىڭ خام ئەشيالىرىنى چىقىرىدۇ. ئۇلار 63 خىل تاۋارنى ئىمپورت قىلىپ، خەلقنى تەمىنلەيدۇ. ئەنە شۇ خىلدىكى كۆپ قېتىملىق سودا ئارقىلىق، ئۇلار ياۋروپا ئەللىرىگە تونۇلىدۇ.

ئۇلار چەت ئەللەردىكى زامانىۋى كۆن - خۇرۇم زاۋۇتلىرىنىڭ ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ۋە ئەلا سۈپەتلىك مەھسۇلاتلىرىنى كۆرگەندىن كېيىن، 1885-يىلى مۇساھاجىم كۇرەدە قۇرغان تېرە پىششىقلاپ ئىشلەش قول سانائەت كارخانىسىنىڭ تولىمۇ قالاق ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىدۇ ۋە 1895-يىلىنىڭ ئاخىرىدا بۇ كارخانىنى ھازىرقى ئىلى تېرە زاۋۇتىنىڭ ئورنىدىكى ئىككى قەۋەتلىك ئىشخانا بىناسىدىن شىمال تەرەپكە ئۇزۇنلۇقى 3000 مېتىر، كەڭلىكى 400 مېتىرلىق دائىرىگە كېڭەيتىپ، سۇ كۈچى بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان تېرە پىششىقلاپ ئىشلەش كارخانىسى قىلىپ ئۆزگەرتىپ قۇرىدۇ. لېكىن بۇمۇ ئۇلارنىڭ ئارزۇسىدەك بولمايدۇ، ئۇلار روسىيىگە زامانىۋى كۆن - خۇرۇم زاۋۇتى ئۈسكۈنىلىرىنى سېتىۋېلىش تەلىپىنى قويغان بولسىمۇ، روسىيە ھۆكۈمىتى مۇسابايېۋلارنىڭ زامانىۋى سانائەت كارخانىسى قۇرۇشىغا جان - جەھلى بىلەن قارشى تۇرۇپ سېتىپ بەرمەيدۇ. ئەمما مۇسابايېۋلار ئەۋلادى شىنجاڭدا سانائەت كارخانىسى قۇرۇش ئىرادىسىدىن زادىلا يانماي، قۇرغۇسى سانائەت كارخانىغا لاياقەتلىك خادىملارنى يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن، چەت ئەللەرگە ئوقۇغۇچى چىقىرىدۇ.

1903-يىلى ھۈسەنباي تەكلىپكە بىنائەن مۇسكۋادا ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارا يەرمەنكىگە قاتنىشىدۇ، بۇ يەرمەنكىگە ئالدى يەتتە يىل، ئەڭ كەينى ئۈچ يىل تەييارلىق كۆرگەن چوڭ سودىگەرلەرنىڭ يەرلىك ماللىرى ۋە بازار ئىزلەپ كەلگەن چەت ئەللىك سودىگەرلەرنىڭ خىلمۇ خىل سانائەت ماللىرى قويۇلىدۇ. بۇ يەرمەنكىگە تاشكەنتلىك ئۆزبېك سودىگەر ئەرشانباي پۈتۈن تۈركىستاندىن يىققان بىر قانچە يىللىق پاختىسىنى قويىدۇ. بۇ پاختىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 100 مىڭ تىللاغا يېتەتتىكەن. يەرمەنكە باشلانماي تۇرۇپ، ئالدىن كەلگەن سودىگەرلەر مال كۆرۈۋاتقان مەزگىلدە، بىر ئىنگلىز سودىگىرى ھۈسەنبايغا: سىزئۆزبېك تىلىنى بىلىدىكەنسىز، بۇ پاختىنى ماڭا سودا قىلىپ قويسىڭىز، دەپ ئىلتىجا قىلىدۇ. ھۈسەنباي پاختىنىڭ كىلوسىغا 80 تىيىندىن باھا قويۇپ، ئىنگلىز سودىگەرگە سودا قىلىپ قويىدۇ. ئىنگلىز سودىگەر پاختىنىڭ ئومۇمىي سوممىسىنى بىلگەندىن كېيىن، پۇلى يەتمەي بۇ سودىدىن يېنىۋالىدۇ. يەرمەنكە قائىدىسىدە، يەرمەنكىگە قاتناشقانلار مالغا ئالدىراپ باھا كەسمەسلىك، ئەگەر باھا كېسىلىپ، ئالغۇچى يېنىۋالسا، بۇ مالنىڭ سېتىلماي قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، باھا كەسكۈچى ئېلىشى لازىم ئىكەن. ئۇنداق قىلمىغاندا، بۇ يەرمەنكىدە سېتىلمىغان مال يەنە نەچچە يىل يەرمەنكە كۈتۈش لازىم بولۇپ، مال ئىگىسىنىڭ زىيان تارتىشىغا سەۋەب بولىدۇ، دەپ قارىلىدىكەن، ئەنە شۇ سەۋەب بىلەن 100 مىڭ تىللالىق پاختا ھۈسەنباينىڭ ئېلىشىغا قالىدۇ. ئاخىرى ئۇنىڭغا ژاخارمارۇۋۋ ئىسىملىك بىر يەھۇدى سودىگەر ئۇنىڭغا ئۇچۇر بېرىپ: «ياۋروپادا ئاپەت يۈز بېرىپ، پاختا ئۆكسۈپ قالدى. نۇرغۇن زاۋۇتلار خام ئەشيا يوق توختاپ كەتتى. پات ئارىدا بۇ يەرمەنكىگە ياۋروپالىق توقۇمىچىلىق فابرىكا كاپىتالىستلىرى كېلىدۇ. پاختا ياخشى ئىكەن، ياخشىسى شۇلارنى كۈتكىنىڭ تۈزۈك» دەپ تەكلىپ قىلىدۇ، دەرۋەقە يەرمەنكە باشلانغاندا، ياۋروپالىق سودىگەرلەر يېتىپ كېلىدۇ، ھېلىقى يەھۇدى ژاخار مارۇۋۋنىڭ سودا قىلىپ باھا كىسىشى بىلەن ھۈسەنباي پاختىنى (قىممىتى 100 مىڭ تىللا، يەنى بىر دانە تىللا ئون سومدىن جەمئى 1 مىليون سوم تىللالىق پاختا) بىر سوم يىگىرمە تىيىندىن (ئېلىشى 80 تىيىندىن) يېرىم ھەسسە پايدىغا پادىن دېگەن سودىگەرگە سېتىپ، 50 مىڭ تىللا (500 مىڭ سوم تىللا پۇل) ساپ پايدا ئالىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ھۈسەنباي موسكۋا يەرمەنكىسىگە ئېلىپ كەلگەن شىنجاڭنىڭ يەرلىك ماللىرى، ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ چاي، يىپەك رەختلىرى ۋە باشقا ماللارنى سېتىپ كۆپ پايدا ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھۈسەنباي ئىلى تېرە زاۋۇتىنى قۇرۇشنىڭ ئاساسىنى تىكلەيدۇ.

ئىسمائىل مۇسابايېۋ
(1979 - 1911)
باھاۋۇدۇنباينىڭ بىرىنچى ۋارىسى

شۇ يىلى ھۈسەنباي سودىسىنى ئەرەب ئەللىرىگە قارىتىپ، بىر تەرەپتىن سودا قىلىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن ھەج قىلىدۇ. ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىسى بويىچە پايدىسىدىن زاكات ئايرىپ، زاكات پۇلىغا مەككىدە «تەكخانا» (ھاجىلار چۈشىدىغان ساراي) ياسايدۇ ۋە تاۋاب مەزگىلىدە ھاجىلارنىڭ ھەقسىز پايدىلىنىشىغا تاپشۇرىدۇ. ئاندىن مەدىنىدە سودا سارىيى ئېچىپ تىجارەت قىلىدۇ.

شۇ يىللىرى، نېمىسلار تۈركىيە بىلەن باغدات ئوتتۇرىسىدا تۆمۈريول ياساپ، پاي چېكى ساتىدۇ. ھۈسەنباي ھاجى 40 مىڭ تىللالىق پاي چېكى سېتىۋالىدۇ ۋە شۇ مۇناسىۋەت تۈپەيلى گېرمانىيىلىك كاپىتالىستلار بىلەن تونۇشىدۇ.

1904-يىلى ھۈسەنباي ھاجى ئىنىسى باھاۋۇدۇنباينى نۇرغۇن يەرلىك مال بىلەن گېرمانىيىگە سودا قىلىشقا ۋە شۇ پۇرسەتتە زاۋۇت كۆرۈشكە ئەۋەتىدۇ. باھاۋۇدۇنباي گېرمانىيىدە تىجارەت قىلغاچ تېرە زاۋۇتى، توقۇمىچىلىق زاۋۇتلىرىنى كۆزدىن كەچۈرىدۇ.

1910-يىلدىن 1915-يىلغىچە بولغان مەزگىل مۇسابايېۋلارنىڭ ئالتۇن دەۋرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ «ئىلى تېرە زاۋۇتى»دا ئىشلەنگەن كۆن - خۇرۇم، چەم ۋە ئۇلاردىن ئىشلەنگەن ئۆتۈك، بەتىنكە ۋە باشقا 40 خىلدىن ئارتۇق مەھسۇلاتى شىنجاڭ ئىچىدە بازار تېپىپلا قالماستىن، خەلقئارا بازاردىن ئورۇن ئالىدۇ، پۈتۈن ئاسىيا بازارلىرىدا ئەتىۋارلىق مال ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى ئۇ زامانلاردا پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە «ئىلى تېرە زاۋۇتى» دەك بىر زاۋۇت يوق ئىدى. مۇشۇ بىر قانچە يىل ئىچىدە، مۇسابايېۋلارنىڭ تىجارەتخانىسى (شىركىتى)نىڭ ئوبوروت كاپىتالى 1 مىليون سوم ئالتۇن پۇلدىن ئېشىپ. شىنجاڭدىلا ئەمەس، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچىمۇ ئاتاقلىق مىليونېر بولۇپ تونۇلىدۇ.

1921-يىلى ھۈسەنباي ھاجى تەكلىپكە بىنائەن ئىتالىيىدە ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارا يەرمەنكىگە قاتنىشىدۇ. بۇ يەرمەنكىگىمۇ شىنجاڭنىڭ 83 خىلدىن ئارتۇق مەھسۇلاتى ۋە زاۋۇتتا ئىشلەنگەن كۆن، خۇرۇم، بولغارا، مەسكاب - چېگرىن، چەم ۋە ئۇلاردىن ئىشلەنگەن ھەر خىل ئاياغ كىيىم، پەلتۇ، پالشوپكا، كاژانكا، شەپكە، شىم، سومكا، چامادان، ئات ئىگەر جابدۇق، هارۋا جابدۇق، بەل تاسما (رېمىن) قاتارلىق ماللارنى ئېلىپ بارىدۇ.بۇلارنى يەرمەنكىدە ساتقاندىن كېيىن، ئۇ يەردىن ھەر خىل رەڭ (بولۇپمۇ يۇڭ - تېرە بويايدىغان بوياق)، ھەر خىل يۇڭ - پاختا، يىپەك رەخت، تۆمۈر، قاڭالتىر، قەنت، شېكەر ھەتتا سەرەڭگە قاتارلىق 40 نەچچە خىل مالنى ئېلىپ كېلىپ، شىنجاڭ بازارلىرىنى قامدايدۇ.

مۇسابايېۋلارنىڭ مۇشۇ قېتىمقى يەرمەنكىدە ۋە ئىچكى - تاشقى سودىدا تاپقان پايدىسى 100 مىڭ سوم ئالتۇن ئاقچىدىن ئېشىپ كارخانا تەرەققىياتى ئۈچۈن ئاساس يارىتىلغان ئىدى.

ئۆكتەبر ئىنقىلابىدىن كېيىن، ھۈسەنباي ھاجىم بىلەن باھاۋۇدۇنبايلار سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دادىل سودا قىلىدۇ. 1923-يىلى باھاۋۇدۇنباي موسكۋاغا بېرىپ سوۋېت ئىتتىپاقى رەھبەرلىرىدىن كالىنىن بىلەن كۆرۈشۈپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن سودا ئالاقىسى ئورنىتىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ مۇسابايېۋلار تىجارەتخانىسى ئىلى قورغاس چېگرىسى، ئەركەشتام (قەشقەر سىمغانىدا) ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا 700 توننىدىن ئارتۇق قوي يۇڭى، 100 مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق قوي، 30 مىڭ باشتىن ئارتۇق ئات، كالا، نەچچە يۈز مىڭ تال پىششىقلاپ ئىشلەنگەن ئۆچكە، سۇغۇر، بۆرسۇق، تۈلكە، سۆلەيسۇن، تىيىن، بۆرە تېرىلىرى، ئەلترە، مارىيى، نەچچە ئون مىڭ تونىنا قۇرۇتۇلغان يەل - يېمىش، ئاشلىق، مايلىق دان قاتارلىق نەرسىلەرنى ئۆتكۈزىدۇ. شۇ يىللاردا سوۋېت ئىتتىپاقىدا گراژدانلار ئۇرۇشى پارتلاپ، قەھەتچىلىك يۈز بەرگەچكە، بۇ نەرسىلەر بەكمۇ ئېھتىياجلىق ئىدى.

ھۈسەنباي 1926-يىلى باھاۋۇدۇنباي 1928-يىلى ۋاپات بولىدۇ. ئەمما تېرە زاۋۇتى ئىشلەپچىقىرىشتىن توختاپ قالماي، 1949-يىلغىچە ئەركىن ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، مەملىكەت ئىچى ۋە خەلقئارا بازارلارنى مەھسۇلاتلىرى بىلەن داۋاملىق قامداپ تۇرىدۇ.

1956-يىلغىچە جۇڭگونىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىدا خىزمەت قىلغان خادىملار ۋە شۇيىللىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغان ئەربابلارنىڭ ئېيتىشىچە، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا ھۈسەنباي ئىلى تېرە زاۋۇتىنىڭ ماللىرى بىلەن ئاۋات ئىكەن.

(ئاخىرى 5 - بەتتە)

ئابلىز مۇسابايوۋ (1912 - 1984)
ھۈسەنباينىڭ ئوغلى

5. مۇسابايوۋلار تېرە زاۋۇتىنىڭ قۇرۇلۇشى

1904 - يىلى ھۈسەنباي ھاجى ئىنىسى باھاۋۇدۇنباينى نۇرغۇن يەرلىك مال بىلەن گېرمانىيىگە تىجارەت قىلىشقا ۋە زاۋۇت كۆرۈشكە ئەۋەتىدۇ. باھاۋۇدۇنباي گېرمانىيە سانائىتىنى تەپسىلىي كۆزىتىش ئارقىلىق، كۆن- خۇرۇم ئىشلەش زاۋۇتى ئېلىش قارارىغا كېلىدۇ. شۇ مەزگىللەردە، گېرمانىيىدە زامانىۋى ئۈسكۈنىلەرنى قوشنا دۆلەتلەرگە چىقىرىش مەنئى قىلىنغان بولسىمۇ، شىنجاڭ ئايرىم قىتئەگە جايلاشقان يىراق رايون بولغاچقا، گېرمانىيە ھۆكۈمىتى باھاۋۇدۇنبايغا سېتىپ بېرىشنى قارار قىلىدۇ.

باھاۋۇدۇنباي گېرمانىيىنىڭ مايىن دەرياسى بويىغا جايلاشقان فرانكفورت شەھىرىدىكى «فرانكفورورام ئاسايىن» زاۋۇتى يەنى «YRISVDNOEM» «MARORCNARF»غا ئالدىن 500 مىڭ سوم ئالتۇن پۇل زاكالەت بېرىپ، كۆن - خۇرۇم زاۋۇتىنى زاكاز قىلىدۇ، ئۇنىدىن باشقا، ستانوك، كەپشەرلەش ماشىنىسى قاتارلىق بىر يۈرۈش ماشنا - ئۈسكۈنىلەرنى سېتىۋالىدۇ. باھاۋۇدۇنباي يەنە ئىنژېنېر، رېمونت مۇتەخەسسىسى، ئېلېكتر مېخانىكى، تېلېگراف خادىمى، كۆن - خۇرۇم ئىشلەش مۇتەخەسسىسى قاتارلىق تېخنىك خادىملارنى شىنجاڭدا ئىشلەشكە تەكلىپ قىلىدۇ ھەمدە ئۇلارنىڭ بىخەتەرلىكىگە، تۇرمۇشىنى ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىش، يۇقىرى مائاش بېرىش ھەققىدە كېپىللىك بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە، زاۋۇت قۇرۇشقا مەسئۇل ئىنژېنېر بىلەن تېلېگراف خادىمى ئىككى يىللىق، باشقا خادىملار بەش يىللىق مۇددەت بىلەن تەكلىپ قىلىنىدۇ. مۇشۇ مۇددەت ئىچىدە كەسپلەر بويىچە شاگىرتلار يېتىشتۈرۈپ بېرىش شەرت قىلىنغان بولۇپ، ۋاقتىنى ئۇزارتىش ئىككى تەرەپنىڭ رايىغا قالدۇرۇلىدۇ.

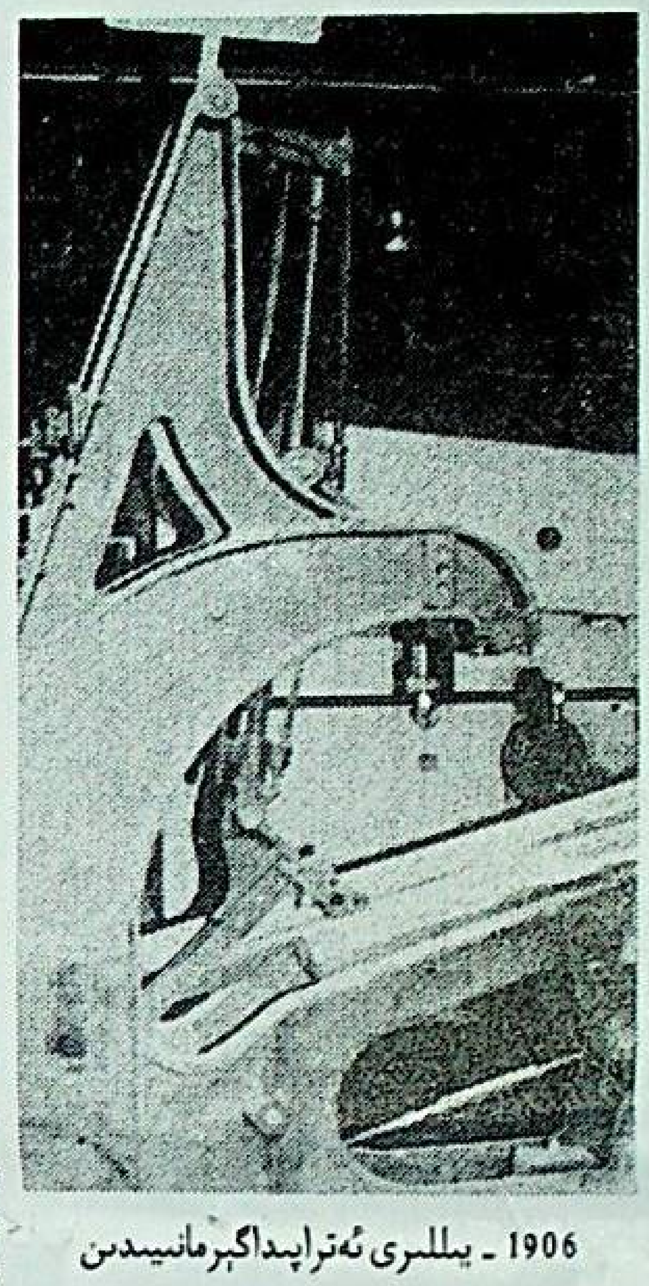

1906 - يىللىرى ئەتراپىدا گېرمانىيىدىن ئەكېلىنگەن خۇرۇم يۈزىنى چىڭداش ماشىنىسى ھازىرمۇ ئىشتا

گېرمانىيە سانائەت شىركىتى توختام بويىچە زاۋۇتنى 1906- يىلى پۈتتۈرۈپ بېرىدۇ. شۇ يىلى گېرمانىيىدىن تەكلىپ قىلىنغان تېخنىك خادىملارنىڭ مەسئۇللۇقى بىلەن، زاۋۇت روسىيە ئارقىلىق ئىلىغا توشۇلۇشقا باشلايدۇ. زاۋۇت ئۈسكۈنىلىرى روسىيە چېگرىسىغا كىرگەندە،ھاڭ - تاڭ قالغان چارپادىشاھ ھۆكۈمىتى ئۆتكۈزۈشكە رۇخسەت قىلمايدۇ. ھۈسەنباي ھاجى بۇئەھۋالنى دەرھال شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ھەربىي مەمۇرىي باش ۋالىيسى لەنكۈيگە مەلۇم قىلىدۇ، لەنكۈي بۇ مەسلىگە جىددىي قاراپ، 1881 - يىلى ئىمزالانغان «جۇڭگو - روسىيە ئىلى شەرتنامىسى»دا بەلگىلەنگەن «جۇڭگونىڭ چەت ئەللەردىن ئىمپورت قىلغان ماللىرى روسىيە زېمىنى ئارقىلىق ئۆتۈشكە، روسىيىنىڭ چەت ئەللەردىن ئىمپورت قىلغان ماللىرى جۇڭگو زېمىنى ئارقىلىق ئۆتۈشكە رۇخسەت قىلىنىدۇ» دېگەن ماددىغا ئاساسەن، بۇ ئىشنى ئېلى گېنېرالىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا يوللايدۇ. نەتىجىدە، ھۆكۈمەتنىڭ ئارىلىششى بىلەن، چارروسىيە ھۆكۈمىتى زاۋۇتنى 90 كۈن ۋاقىت ئىچىدە روسىيە زېمىنىدىن ئېلىپ چىقىپ كېتىشنى، بەلگىلەنگەن مۆھلەتتىن ئېشىپ كەتسە زاۋۇتنى روسىيىدە قۇرۇشنى ئۇقتۇرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن يەركەنت ۋالىيسى ۋەلىباي يولداشوۋ (ئەسلى غۇلجىلىق ئۇيغۇر سودىگەر) ئارقىلىق، مۇسابايوۋغا خىزمەت ئىشلەپ، زاۋۇتنى روسىيىدە قۇرۇشقا دەۋەت قىلىدۇ. ئەمما مۇسابايوۋلار رەت قىلىپ، زاۋۇت ئۈسكۈنىلىرىنى يۆتكەشكە كىرىشىدۇ.

زاۋۇت ئۈسكۈنىلىرى گېرمانىيىدىن پويىز بىلەن روسىيىنىڭ ئومسكى شەھىرىگە توشۇپ كېلىنىدۇ. ئومسكىدىن ئېرتىش دەرياسى ئارقىلىق پاراخوت بىلەن سىمپولاتىنسكى شەھىرىگە يۆتكەپ كېلىنىدۇ. ئەمدى سىمپولاتىنسكىدىن قورغاس ئارقىلىق غۇلجىغا ئېلىپ كېلىش قالىدۇ. بۇ يولنىڭ ئارىلىقى 100 كىلومېتىردىن ئارتۇق بولۇپ، قاتناش ئىنتايىن قولايسىز ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، چارروسىيە ھۆكۈمىتى خىلمۇ - خىل توساقلارنى قۇرۇپ، ئۇلارغا زور قىيىنچىلىقلارنى تۇغدۇرۇۋاتقان ئىدى. ئەمما مۇسابايوۋلار قەتئىي تەۋرەنمەي جىددىي تەدبىر قوللىنىپ، 100 كىلومېتر ئارىلىقنىڭ ئوي - دۆڭ يەرلىرىنى تۈزلەپ، 286 ئورۇنغا چوڭ- كىچىك كۆۋرۈك سالىدۇ. زاۋۇت ئۈسكۈنىلىرىنى چۇۋۇپ پارچىلايدۇ. ئۈسكۈنىلەرنىڭ ئەڭ ئېغىرى تۆت تونىنا، ئەڭ يېنىكى بىر يېرىم تونىنا كېلەتتى. بۇلارنى توشۇش ئۈچۈن ئېغىر يۈك كۆتۈرىدىغان ھارۋىلار ياسىلىدۇ. 96 باش چوڭ ئۆكۈز تەييارلىنىپ، ھەر بىر ھارۋىغا ئالتىدىن 12 گىچە ئۆكۈز قېتىلىدۇ. زاۋۇت غۇلجىغا توشۇپ كېلىنگەندىن كېيىن، زاۋۇت قۇرۇلۇشى 1907 - يىلى كۈزدە باشلىنىپ، 1909 - يىلى پۈتۈپ رەسمىي ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلىدۇ، ئۇتقاچىدامىلىق خىش، سېمونت پولات قاتارلىق ماتېرىياللار روسىيىدىن ئىمپورت قىلىنىدۇ. زاۋۇتقا جەمئىي 1 مىليون 200 مىڭ سوم ئالتۇن پۇل چىقىم بولىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا بىر سەر ئالتۇن 40 سوم ئالتۇن پۇلغا باراۋەر بولۇپ، يۇقىرىقى چىقىم سوممىسىنى ئالتۇنغا سۇندۇرغاندا، 300 مىڭ سەر ئالتۇن بولاتتى.

ئابدۇللا ئەلا ھاجى.
باھاۋۇدۇنباينىڭ ئوغلى، ھازىر قەشقەردە.

مۇسابايوۋلار تېرە زاۋۇتى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشكەندىن كېيىن، يىلىغا 40 مىڭ پارچە چوڭ تېرە(ئات - كالا تېرىسى)، 600 مىڭ پارچە كىچىك تېرە (قوي - ئۆچكە تېرىسى) ئىشلەپچىقىرالايدىغان بولدى. ئىشچى سانى دەسلەپكى مەزگىلدە 166 نەپەر بولۇپ، يەنە كۈنلۈك ئىشچى ياللانغان. كېيىن ئېھتىياجغا قاراپ ئىشچى قوبۇل قىلىنىپ، ئىشچى سانى بىر قانچە يۈز نەپەرگە يەتكەن. زاۋۇت كۆن، خۇرۇم مەسكاپ، چەم چىگرىن، شاۋرۇن قاتارلىق 13 خىل مەھسۇلات ئىشلەپچىقارغان. ئۇنىڭدىن باشقا، قوشۇمچە ئىشلەپچىقىرىش تۈرلىرى بويىچە، شام، سوپۇن، تۈگمە، يارىپىلىم، ھەر خىل ئاياغ كىيىم، ھەر خىل خۇرۇم چاپان، تاسما، شەپكە، ئىگەر جابدۇق، ھارۋا جابدۇق قاتارلىق 12 خىل مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىلغان.

ھۈسەنباي ھاجى 1909 - يىلدىن باشلاپ زاۋۇتنى ئۆزى باشقۇرۇپ كەلدى. 1926 - يىلى ھۈسەنباي ھاجى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى سابىت ئەپەندى 1933 - يىلغىچە، ئۇنىڭدىن كېيىن مجىت ئەپەندى 1938 يىلغىچە، ئۇنىڭدىن كېيىن تەلئەت ئەپەندى 1950 - يىلغىچە، 1950 - يىلدىن 1955 - يىلغىچە مجىت، ئابلىز، ئىسمائىل، ئابدۇقەييۇم ئەپەندىلەر باشقۇرۇپ كەلدى. 1955 - يىلى زاۋۇت ھۆكۈمەت خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىگە ئۆزگەردى. مجىت، ئابدۇقەييۇم ئەپەندىلەر خۇسۇسىيلار تەرەپ زاۋۇت باشلىقى بولدى. ھازىر بۇ زاۋۇت تولۇق دۆلەت ئىگىلىكىدىكى زاۋۇت بولۇپ، ئىلى كۆن - خۇرۇم زاۋۇتى دەپ ئاتىلىدۇ.

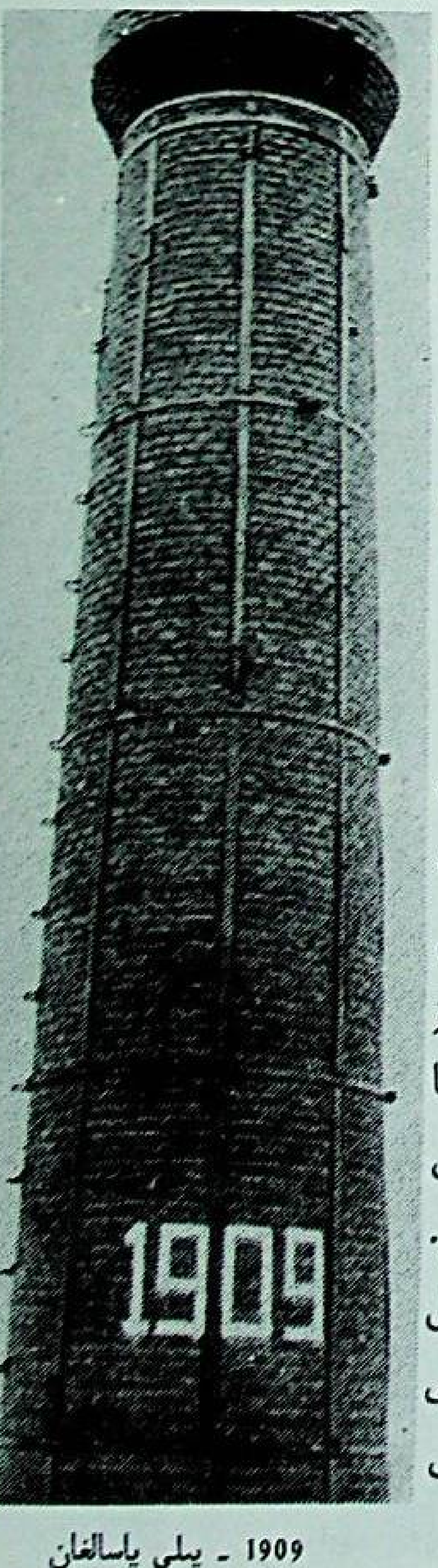

1909 - يىلى ياسالغان
زاۋۇت تۇرخۇنى

* * * * * * * * * * * * * * * * * * * *

قوشۇمچە تەپسىلات: 1909 - يىلى زاۋۇت قۇرۇلۇپ، ھۈسەنباي ئۈرۈمچىدىن غۇلجىغا مېڭىش ئالدىدا، ئۈرۈمچىدىكى ئاتاقلىق سودىگەر روزى ھاجىنىڭ كېپىل بولۇشى بىلەن ھۆكۈمەت بانكىسىدىن 200 مىڭ سەر قەغەز پۇل قەرز ئالىدۇ. بانكا بۇ پۇلنى ئىلى بانكىسىنىڭ ھېساباتىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئىلى گېنېرالى پۇلنى قايتۇرماسلىق، زاۋۇتقا شېرىك بولۇش تەلىپىنى قويىدۇ. ھۈسەنباي ماقۇل بولىدۇ. گېنېرال موچۇن دېگەن موڭغۇل ئوفىتسېرنى دىرېكتور قىلىپ ئەۋەتىدۇ، ئەمما زاۋۇتنى ياخشى باشقۇرالمىغاچقا زىيان كۆرۈلىدۇ. گېنېرال پۇلنى قايتۇرۇۋېلىپ، شېرىكلىكتىن چىقىدۇ.

(ئاخىرى 6 - بەتتە)

پۇلدىن زاكات ئايرىپ تۇرغان. ئۇنى ئاساسلىقى مەكتەپ قۇرۇشقا ۋە خەيرىي - ساخاۋەت ئىشلىرىغا ئىشلەتكەن. (ئون چارەك ئاشنىڭ بىر چارىكىنى، مال - مۈلۈك، پۇل، چارۋامالنىڭ 40تىن بىرسىنى زاكات ئايرىپ تۇرغان).

مۇسابايوۋلار كارخانا ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش بىلەن بىرگە، ئىقتىسادچانلىق بىلەن كارخانا باشقۇرۇپ، خام ئەشيالاردىن تولۇق پايدىلىنىپ، قوشۇمچە ئىشلەپچىقىرىشنىمۇ يولغا قويغان. ئالايلۇق، ئات-كالا تېرىسىدىن قىرتىۋېلىنغان يۇڭدىن پايدىلىنىپ، كىگىزچىلىك كارخانىسى قۇرغان. تېرىلاردىن قىرتىۋېلىنغان مايدىن بولسا سوپۇن، شام ياساش كارخانىسى، كالا مۈڭگۈزىدىن تۈگمە ياساش كارخانىسى ئۇندىن باشقا ئاياغ كىيىم، يار يىلىم ئىشلەش كارخانىسى قۇرغان. خوتەندىن ئۇستا تەكلىپ قىلىپ، غۇلجىدا گىلەم زاۋۇتى قۇرغان. ئومۇمەن، مۇسابايوۋلارنىڭ كارخانا باشقۇرۇش ۋە قۇرۇشتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى ھەققەتەن كىشىنى قايىل قىلىدۇ.

6. مۇسابايوۋلارنىڭ كارخانا باشقۇرۇش ئۇسۇلى

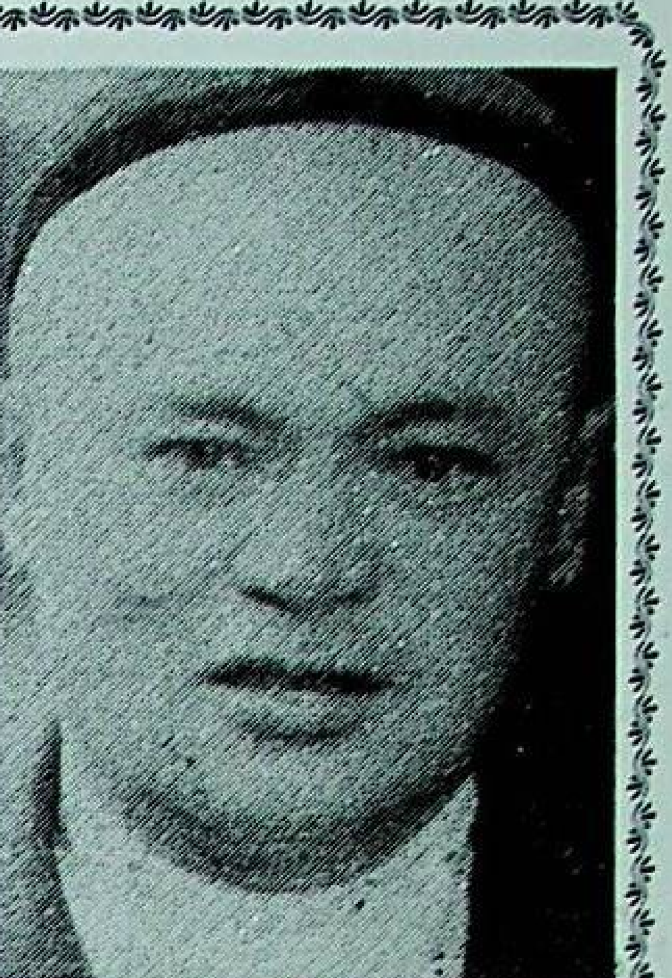

مىجىت مۇسابايوۋ (1916 - 1973)
ھۈسەنبايىنىڭ ئوغلى

مۇسابايوۋلار كارخانا باشقۇرۇشتا، ياۋروپا كارخانا باشقۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ يەرلىك باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى بىرلەشتۈرگەن ئاساستا ئىش كۆرۈپ، تەشكىلىي ئاپپاراتلارنى تەسىس قىلغان ۋە قائىدە - تۈزۈملەرنى تاكاممۇللاشتۇرغان.

1. مۇسابايوۋلار 1895 - يىلى غۇلجىدا قۇرغان «تىجارەتخانا ھەسەن مۇسابايوۋ بۇرادەرلىرى شىركىتى»دە تەسىس قىلىنغان ئىشخانىلار: (1) دىرېكتور ئىشخانىسى؛ (2) باش بوغالتىر ئىشخانىسى؛ (3) مالىيە ھېسابات بۆلۈمى؛ (4) تىجارەت بۆلۈمى؛ (5) چارۋىچىلىق بۆلۈمى؛ (6) تېخنىك - سۈپەت تەكشۈرۈش بۆلۈمى؛ (7) ئومۇمىي ئىشلار بۆلۈمى. بۇ بۆلۈم خوجىلىق ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇپلا قالماستىن، ئىش ھەققى بېكىتىش، ئىش تۈزۈمى، ئىشچىلار تۇرمۇشى، ئىش كىيىمى تارقىتىش، يىلدا بېرىلىدىغان قىشلىق - يازلىق كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك، قىيىنچىلىقى بارلارغا بېرىلىدىغان ياردەم، زاۋۇت مېھمانخانىسى، ئاشخانا، ئۆلۈم - يېتىم، توي - تۆكۈن، داۋالاش، ساياھەت، كۆڭۈل ئېچىش، تەنتەربىيە، ۋاقىتلىق ئىشچى قوبۇل قىلىش، گۆزەتچىلىك، ئىسكىلات باشقۇرۇش، خەت - چەك تاپشۇرۇۋېلىش - تارقىتىش قاتارلىق ئىشلارغا مەسئۇل ئىدى.

باش تىجارەتخانىنىڭ ئومۇمىي تۈزۈمىدە ھەر قايسى بۆلۈمدىن باش دىرېكتورلارغىچە تالونلۇق ھېسابات يۈرگۈزۈلەتتى. ھەتتا باش دىرېكتور ھەسەنباي ھاجىم بىر پۇڭ ئالماقچى بولسىمۇ، تالونلۇق ھېساب ئاچقان. ئۇلارنىڭ ھەر قانداق ئەۋلادىنىڭ بەلگىلەنگەن مائاشتىن سىرت پۇل ئېلىشى مەنئى قىلىنغان. زۆرۈر تېپىلغاندا دىرېكتور ياكى باش بوغالتىرنىڭ تەستىقلىشى بىلەن ئاۋانسا (قەرز) ئېلىپ قايتۇرغان.

يۇقىرىقى بۆلۈملەر ئىچىدە، تىجارەت بۆلۈمى دائىرىسى ناھايىتى كەڭ ئالاھىدە بۆلۈم بولۇپ، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا تىجارىتى كېڭەيتىپ ھەم جانلاندۇرۇپلا قالماستىن، روسىيىنىڭ سىمپولاتىنسكى، يەركەنت، موسكۋا قاتارلىق جايلىرىدا بانكا ھېساب نومۇرى ئاچقان. (بانكا ھېساب نومۇرلىرى: سىمپولاتىنسكى بانكىسى ھېساب نومۇرى 4830؛ يەركەنت كازناچىستۋا بانكىسى 67629؛ موسكۋا بانكىسى 19378؛ روسىيە - ئاسىيا بانكىسى 35. روسىيە - ئاسىيا بانكىسى غۇلجا شۆبىسى 107 قاتارلىقلار).

جايلاردىكى شۆبە شىركەتلەرنى باشقۇرۇش تۈزۈمى. جايلارنى مال بىلەن تەمىنلەش ياكى سېتىۋېلىشنى ھاۋالە قىلىشتىن ئىلگىرى، جايلارنىڭ نوپۇسى، تەبىئىي بايلىقى، خەلقنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى، بازار ئەھۋالى قاتارلىقلار تەھقىق قىلىنىپ تۇرۇلغاچقا، زاۋۇت مېلى ياكى يەرلىك مال بازار ئېھتىياجىغا ماسلىشىپ كەلگەن.

مۇسابايوۋلار ھەر قايسى شۆبە شىركەتلەرنىڭ ھەپتىدە بىر نۆۋەت بازار ئەھۋالى، بازار نەرقىدىن دوكلات بېرىپ تۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق بازار ئەھۋالىنى ئىگىلەپ، باھا بەلگىلەيدۇ. مەسىلەن: ئۈرۈمچىدە بىر مېتىر چىت بىر يۈەن، بىرجىڭ يۇڭ بىر يۈەن، خوتەندە بىر مېتىر چىت 1.5 يۈەن، بىرجىڭ يۇڭ بەش مو بولسا، ئۇلار خوتەننىڭ چىت ۋە يۇڭ باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇشتا، ئۈرۈمچىدىكى بىر يۈەنلىك چىتكە خوتەنگە بارغىچە بولغان چىقىم بىر ياكى ئىككى مونى قوشۇپ، خوتەندىكى چىت باھاسىنى 1.2 يۈەن قىلسا، يۇڭنى خوتەن باھاسى بويىچە بەش مودىن ئالىدۇ. يۇڭ ئىككى مو چىقىم بىلەن ئۈرۈمچىگە كەلسە، ئۈرۈمچى باھاسىدىن يەنىلا ئۈچ مو ئەرزان ئېلىنغان بولىدۇ. بۇنى چەتكە چىقارغاندا، نەچچە مېتىر چىتقا ئالماشتۇرۇلىدۇ. چىت شىجاڭغا كەلگەندە بىر قانچە جىڭ يۇڭغا ئالمىشىدۇ. ئۇلارنىڭ قوللانغان بۇ ئۇسۇلى بازارنى مۇقىم قىلىپ، تاشقى سودىنى راۋاجلاندۇرۇش، ئوبوروتنى راۋانلاشتۇرۇپ، ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئاشۇرۇش جەھەتلىرىدە ئىجابىي رول ئوينىدى. ئۇلارنىڭ ھەر قانداق مېلى ئالتە ئايدىن ئارتۇق بېسىلىپ قالمىدى. ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا ئىككى قېتىم ئوبوروت قىلىندى.

مۇسابايوۋلار توپ - پارچە سېتىشنى بىرگە ئېلىپ بارغان بولۇپ، خېرىدارلارنى جەلپ قىلىشقا ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەن. ئۇلار ھەر قايسى جايلاردا چوڭ سارايلارنى قۇرۇپ، سودىگەرلەرگە قولايلىق ياراتقان. شۆبە شىركەتلەر بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغان ۋە تىجارەت قىلىدىغان ھەر قانداق ئادەم سارايغا چۈشسە قونالغۇ ھەققى ئالمىغان. قونالغۇغا چۈشكەنلەرنى نان - چاي بىلەن تەمىنلەش بىلەن بىرگە، بىرۋاخ ھەقسىز تاماق بەرگەن. نەتىجىدە ئۇلارنىڭ خېرىدارى كۆپەيگەن ۋە جايلارنىڭ بازار ئەھۋالى شۆبە شىركەتلەر ئارقىلىق ئىگىلىنىپ، ھەپتىمۇ ھەپتە باش شىركەتكە مەلۇم قىلىنىپ تۇرۇلغان، شۆبە شىركەت خادىملىرىنىڭ ئىش ھەققى مەسىلىسى: ئۇلار سېتىۋالغان يەرلىك مال ياكى ساتقان تاۋار ماللارغا پىرسەنت ئالغان. پىرسەنت ئىككى پىرسەنتتىن بەش پىرسەنتكىچە بولغان.

2. تېرە زاۋۇتىنىڭ ئىش ھەققى باشقۇرۇلۇشى. ئىشچىلار ئىش ھەققى ئالغان. يەنى ئىشلىگىنىگە قاراپ ھەق بېرىلگەن. ئەمما ئىشچىلار تېخنىكا ئۆلچىمى بويىچە دەرىجىگە ئايرىلغان. مەسىلەن: 1 - دەرىجىلىك ئۇستا بىر دانە خۇرۇم ئۈچۈن بەش يۈەن ئالسا، 2 - دەرىجىلىك ئۇستا تۆت يۈەن، 3 - دەرىجىلىك ئۇستا ئۈچ يۈەن ھەق ئالغان. لېكىن مەھسۇلات سۈپىتىگە دەرىجە قويۇلمىغان بولۇپ، 1 - دەرىجە ئاساسىدا ئىشلەپچىقىرىلغان. ئىش ۋاقتىنى كاسپلار، قارا ئىشچىلار ئۆزلىرى بەلگىلىگەن. زاۋۇت كاسپلار ۋە ئىشچىلارغا پەرتۇق، پەشتاما، خالات، رېزىنكە ئۆتۈك، پەلەي، كۆزەينەكچىلەرگە يازلىق، قىشلىق كىيىم - كېچەك قاتارلىق ئەمگەك - مۇھاپىزەت بۇيۇملىرىنى تارقىتىپ تۇرغان، تۇرمۇش جەھەتتىمۇ ئېكىشلىك غەمخورلۇقلار كۆرسىتىلگەن. مەسىلەن: ھەقسىز تۇردە ئىشچىلارغا ئۈچ ۋاخ تاماق بېرىلگەن. بۇنىڭ ئىچىدە چۈشتە گۆشلۈك تاماق بېرىلگەن. ئىشچىلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ياكى دوست - يارانلىرى تاماقتا بىللە بولۇپ قالسا، ئۇلارمۇ ئوخشاشلا مېھمان قىلىنىدۇ.

قەييۇم مۇسابايوۋ (1916 - 1988)
باھاۋۇدۇنبايىنىڭ ئوغلى

مۇسابايوۋلار ھەر يىلى بارات ئېيىنىڭ 30 - كۈنى ئومۇمىي ھېسابات قىلىپ، يىغىۋېلىنغان ئاشلىق ۋە مال - مۈلۈك، نەق

7. مۇسابايوۋلارنىڭ 11قول سانائەت كارخانىسى

مۇسابايوۋلارنىڭ قۇرغان قول سانائەت كارخانىسى 11 گە يەتكەن بولۇپ، ئۇلار ئىش تۈرى بويىچە تۆۋەندىكىلەرگە ئايرىلغان ئىدى:

(1) شامچىلىق؛ (2) سوپۇنچىلىق؛ (3) تۈگمىچىلىك؛ (4) يار يىلىم ئىشلەش؛ (5) ئىگەرچىلىك؛ (6) هارۋا جابدۇق ياساش؛ (7) جۇۋىچىلىق؛ (8) كىگىزچىلىك؛ (9) گىلەمچىلىك؛ (10) پىيماكات (پىيمىچىلىق)؛ (11) موزدۇزلۇق. بۇ كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى مۇنداق بولغان: شامچىلىق، سوپۇنچىلىق كارخانىلىرىدا 10 نەپەردىن 20 نەپەرگىچە ئىشچى ئىشلىگەن. ئىشلەپچىقىرىلىدىغان شام ئاق ۋە قىزىل رەڭلىك بولۇپ، 45 سانتىمېترلىق قىزىل چىركاۋ شامى، 30 سانتىمېترلىق پانۇس شامى، 20 ۋە 25 سانتىمېترلىق ئۆي شامى قاتارلىقلار ئىشلەپچىقىرىلىپ بازارغا سېلىنغان ھەمدە روسىيىلىكلەرگە ئېكسپورت قىلىنغان. موسكۋا، سانكت - پېتر بورگ شەھەرلىرىمۇ ئالاھىدە ئۇلارغا شام زاكاز قىلىدىغان بولغان. سوپۇنمۇ ئوتتۇرا ئاسىياغا ئېكسپورت قىلىنغان. ئۇندىن باشقا، مۇسا ھاجىم تاشلاندۇق يۇڭلارنىڭ ھەممىسىنى يىغىۋېلىپ، كىگىزچىلىك كەسپىنى يولغا قويغان. چىدامىلىق ۋە قېلىن بولغان ناماتمان كىگىزى دەل مۇساھاجىمنىڭ ئىجادىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. (ناماتمان مەھەللىسى ئىلىدىكى كىگىزچىلىك كاسىپلىرى ئولتۇراقلاشقان مەھەللە بولۇپ، ئۇلارنى مۇساھاجىم جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئېلىپ چىقىپ ئورۇنلاشتۇرغان). ئۇلار تۇرلۇك گۈللۈك كىگىزلەرنى ئىشلەپچىقارغان بولۇپ، ئىلى، ئالتە شەھەرنى تولۇق تەمىنلەپلا قالماستىن، ئوتتۇرا ئاسىياغىمۇ چىقىرىلغان. خىللانغان قوي يۇڭىداگىلەم توقۇش، پىيما ئىشلەش كارخانىسى قۇرۇلغان بولسىمۇ، تېخنىك ئۇستىلارنىڭ ئۇرۇقچىلىكى تۈپەيلى گىلەمچىلىك كەسپى ئانچە چوڭ تەرەققىي قىلالماي قالغان. پىيما سېخىدا بولسا 30 نەپەرگە يېقىن ئىشچى بار بولۇپ، ئىشلەنگەن پىيمىلار شىمالىي شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيالاردا سېتىلغان.

فوتو: مۇسابايوۋ XXXX ياپونىيىدە ۋاپات بولغان. باھاۋۇدۇنبايىنىڭ ئوغلى.

مۇسا ھاجىم مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتىنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇپ كەلگەن. مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتى ئەلا بولمىسا بازارغا سالمىغان. ئۇنىڭ چوڭ كارخانىسىدا، ئات، كالا، قوي، ئۆچكە قاتارلىقلارنىڭ تېرىلىرى پىششىقلاپ ئىشلىنىدۇ، يەنى كۆن - خۇرۇم ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. سۈپەتلىك تېرىلەردىن كۆن - خۇرۇم، چەم ياسالسا، 2 - دەرىجىلىك تېرىلەردىن ئىگەر جابدۇق ۋە هارۋا جابدۇقلىرىغا كېرەكلىك ماتېرىياللار ئىشلىنىدۇ. بۇ مەھسۇلاتلار ياۋروپا بازارلىرىغىچە يېتىپ بارىدۇ. بۇ كەسىپ ئالدىنقى ئەسىردىن باشلاپ مۇشۇ ئەسىرنىڭ يەنى 1949 - يىل ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بىر قانچە يىلغىچە داۋام قىلغان.

مۇسا ھاجىم ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ھۈسەنباي بىلەن باھاۋۇدۇنباي ئۇنىڭ كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ، تېرە زاۋۇتىنى داۋاملىق تەرەققىي قىلدۇردى. بولۇپمۇ 1909 - يىلى ئۇلار گېرمانىيىدىن زامانىۋى ئۈسكۈنىلەرنى سېتىۋالغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ مەھسۇلاتلىرى خەلقئارا بازارغا كىردى. چاررۇسىيە ھۆكۈمىتى ئۇزاق يىلغىچە ھەربىي ئاتنىڭ ئىگەر جابدۇقلىرى، قىلىچدان (غىلاپ)، سومكا، ھەربىي هارۋا جابدۇقلىرىنى مۇسابايوۋلاردىن ئالىدۇ. 1912 - يىلى ئىلى شىنخەي ئىنقىلابى باشلىنىش ھارپىسىدا، ھۈسەنباي قوزغىلاڭچى ئارمىيىنى ئۆتۈك، ئات ئىگەر جابدۇقلىرى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

مۇسا ھاجىم قۇرغان جۇۋىچىلىق كارخانىسى تەرەققىي قىلىپ، يەرلىك جۇۋا، ھەربىي جۇۋا ئىشلەپچىقىرىشقا قاراپ يۈزلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ يەرلىك جۇۋىسى تاشلىق، تاشسىز ۋە ھەر خىل ياقىلىق بولۇپ، قوي تېرىسىدىن ئىشلىنىپلا قالماستىن، بۆرە، يىلپىز، تۈلكە، سۇلەيسۇن، تىيىن قاتارلىق ئەتىۋارلىق ھايۋاناتلار تېرىسىدىن تىكىلىدۇ. ئالدىنقى ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىغىچە، بۇ كارخانا چارروسىيە ئارمىيىسىنى ئاندىن سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنى، شىنجاڭدا گومىنداڭ ئارمىيىسىنى ھەربىي جۇۋا بىلەن تەمىنلەيدۇ. 1944 - يىلى 11 - ئايدىن باشلاپ، ئۈچ ۋىلايەت ئارمىيىسى ئازادلىقتىن كېيىن جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ھەم بۇ كارخانا تەرىپىدىن ھەربىي جۇۋا بىلەن تەمىن ئېتىلىدۇ.

مۇسا ھاجىم ھايات ۋاقتىدا كالا، قوي، ئۆچكە مۈڭگۈزلىرى ۋە سۆڭەكلەرنى يىغىپ تۈگمىچىلىك كارخانىسى ئاچقان. مۈڭگۈزلەردىن قارا تۈگمە، سۆڭەكلەردىن ئاق تۈگمە ياسالغان. (ئۇيغۇر تۈگمىچىلىكى ئەزەلدىن سۆڭەكنى خام ئەشيا ماتېرىيالى قىلىپ كەلگەن) نەتىجىدە تۈگمە ئىمپورت قىلىشقا خاتىمە بېرىلگەن.

يار يىلىم كارخانىسىمۇ ئوخشاشلا تەرەققىي قىلىپ، بەلگىلىك ئىقتىسادىي ئۈنۈم يارىتىپ كەلگەن. بۇ كەسىپتە ئاساسلىقى خام، پىششىق تېرىلەردىن چىقىرىۋېتىلگەن تاشلاندۇق نەرسىلەر، ھەر خىل پۇرۇچلار خام ئەشيا قىلىنغان، يەنى بۇ نەرسىلەر قايىنتىلىپ يار يىلىم ياسالغان ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىياغا تونناپ ئېكسپورت قىلىنغان.

مۇسابايوۋلار كارخانىنى ئەنە شۇنداق ئىقتىساد چانلىق بىلەن باشقۇرغان بولۇپ، بۇ كەسىپلەرنىڭ بىر قىسمى ھازىرمۇ داۋام قىلىنىۋاتىدۇ.

8. مۇسابايوۋلار ئاچقان تېخنىكلار مەكتىپى ۋە ئاياللار مەكتىپى

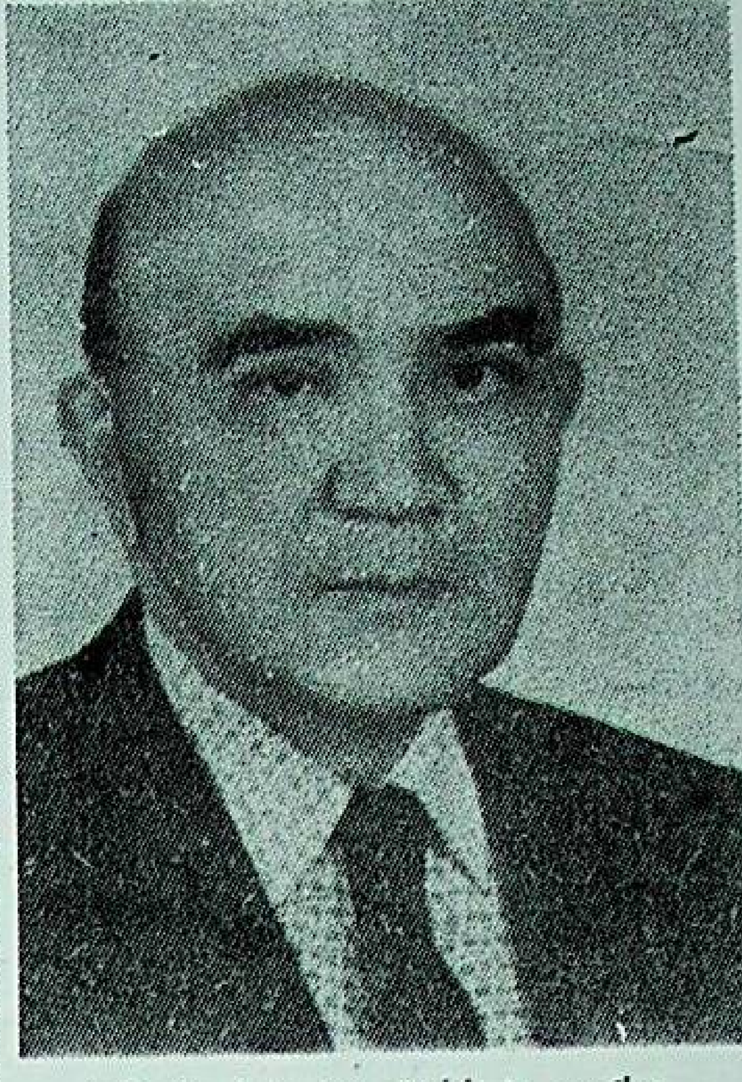

تەلئەت مۇسابايوۋ، مۇسەنباينىڭ ئوغلى، ھازىر تۈركىيىدە ئولتۇراقلىق بولۇپ، چەت ئەللەر ئارا سودا قىلىدۇ. تونۇلغان جامائەت ئەربابى.

مۇسابايوۋ ئەينى مەزگىللەردە ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا شەرق ئەللىرىگە بارغاندا، چەت ئەللەرنىڭ كون - خۇرۇم زاۋۇتلىرىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇ ھەمدە ئۇلارنىڭ زاۋۇتلاردا يولغا قويغان تېخنىكلىق باشقۇرۇش مېخانىزمى ۋە تېخنىك ئىشچىلارنىڭ مەشغۇلاتلىرىنى كۆزدىن كەچۈردۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇساھاجىم تېخنىك ئىشچى يېتىشتۈرۈشنىڭ مۇھىملىقىنى ھېس قىلدۇ. يۇرتقا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، تېخنىك يېتىشتۈرۈش مەكتىپى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆردۇ. ئەمما مۇساھاجىم ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئاغرىپ 1895 - يىلى قەشقەردە ۋاپات بولدۇ، ۋاپات بولۇش ئالدىدا ئوغۇللىرى ھۇسەنباي، باھاۋۇدۇنبايغا: «مەكتەپ ئېچىپ بالا ئوقۇتۇڭلار، خىراجەتنى زاكاتتىن چىقىرىڭلار، يەتمىسە ئومۇمىي ئىقتىسادتىن ئاجرىتىشلار....» دەپ ۋەسىيەت قالدۇرۇپ كېتىدۇ.

1904 - يىلى باھاۋۇدۇنباي مۇسابايوۋ گېرمانىيە سانائەت شىركىتىدىن كۆن - خۇرۇم زاۋۇتى كىرگۈزۈش توغرىسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلغاندىن كېيىن، جىددىي تەييارلىق قىلىپ، ھازىرقى ئىلى پېداگوكىكا ئىنستىتۇتىنىڭ ئورنىدا ئىشچىلار تېخنىك مەكتىپى قۇردى. ئۆمەر داموللا، نىزامىدىن قاتارلىق چەت ئەللىك مۇتەخەسسىلەرنى ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلدى. تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىن 160 نەپەر كەمبەغەل دېھقان بالىسىنى ئوقۇغۇچىلىققا قوبۇل قىلدى. مەكتەپتە تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، فىزىكا، خىمىيە دەرسلىرى تەسىس قىلىندى. كەسپىي جەھەتتىن گېرمانىيىلىك ئىنژېنېر ماگىن كۆن - خۇرۇم ئىشلەش تېخنىكىسى، خام تېرە، پىششىق مەھسۇلاتلارنى پىرىيوم قىلىش ھەققىدە دەرس ئۆتتىدۇ. 1 - قارارادا ئوقۇغان بۇ 160 نەپەر ئوقۇغۇچى قۇرۇلۇۋاتقان زاۋۇتنىڭ تايانچ تېخنىك خادىملىرىغا ئايلىنىدۇ. 2 - تۈركۈمدە يەنە 300 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىشچى - دېھقان بالىلىرى بولۇپ، يۇقىرىقى دەرسلەردىن باشقا يەنە ياغاچچىلىق، تامچىلىق، مۇزدۇزلۇق، ماشىنچىلىق، ھارۋا ياساش قاتارلىق 19 خىل ھۈنەرنى ئۆگىنىدۇ، ئوقۇش پۈتكەندىن كېيىن، خالىغانلار ئىلىدا قالدۇ، كۆپىنچىسى يۇرتىغا قايتىدۇ، مۇسابايوۋلار يۇرتقا قايتقانلارغا سايمان ۋە يول خىراجىتى بېرىدۇ. 3 - قارارادا 120 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىدۇ. ئۇلار يۇقىرىقى پەنلەردە ئوقۇغاندىن سىرت، زاۋۇت كەسپى، بوغالتىرلىق، ستاتىسكا، كارخانا باشقۇرۇش كەسپلىرىنىمۇ ئۆگىنىدۇ، ئوقۇش پۈتكەندىن كېيىن، ئاز ساندىكىلىرى زاۋۇتتا ئىشلەيدۇ. كۆپلىرى ئۆز يۇرتىغا قايتىپ تىرىكچىلىك قىلىدۇ. بەزىلىرى جايلاردا مۇسابايوۋلارنىڭ سودا ۋەكالەتچى خادىملىرى بولۇپ قالدۇ. ئومۇمەن مۇسابايوۋلار قۇرغان ئىشچىلار تېخنىكا مەكتىپى جەمئىي ئۈچ قارارادا 580 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىپ تەربىيىلەيدۇ، 1909 - يىلى زاۋۇت رەسمىي ئىش باشلىغاندا، ئۇلاردىن 200 نەچچە نەپىرى زاۋۇتقا قوبۇل قىلىندۇ، شۇ مەزگىللەردە زاۋۇت باش بوغالتىر، كاسسىر، ستاتىستىكا خادىمى، پىلان خادىمى، كاتىبات مەسئۇلى قاتارلىق خادىملارنى روسىيىدىكى رۇس، تاتار مىللەتلىرىدىن، زاۋۇت تېخنىكا خادىملىرىنى گېرمانىيىدىن تەكلىپ قىلغان. بۇ مۇتەخەسسىلەر زاۋۇتقا قوبۇل قىلغان ئوقۇغۇچىلارغا كەسپىي جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلغان. نەتىجىدە ئوقۇغۇچىلاردىن بوغالتىر، كاسسىر، ستاتىستىكچى، شوپۇرنىڭ، پرىيومىنىك، سلېسار، توكار، قۇيمىچى، ئەيلەمچى قاتارلىق يارامىلىق خادىملار ۋە تېخنىكلار يېتىشىپ چىققان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ساۋۇت ئىلى ياڭخاڭ، زۇنۇن تېيىپ (گېنېرال زۇنۇن تېيىپ)، ئابدۇرۇپ ئاخۇن، كېيىنكى ۋاقىتتا سانائەت نازارىتى ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى بولغان شاۋدۇن ئاخۇنلار بار ئىدى.

ھۇسەنباي بىلەن باھاۋۇدۇنباي ئۆز ئوغۇللىرىدىن سابىت ئەپەندى، ئابلىز ئەپەندى، ئىسمائىل ئەپەندى، ئابلەھەي ئەپەندى، مجىت ئەپەندى، ئابدۇقېيۇم ئەپەندى، ئابلەت ئەپەندى، تەلئەت ئەپەندى، فۇكرات ئەپەندى قاتارلىقلارنى تۈركىيە، روسىيەلەردىكى ئالىي بىلىم يۇرتلىرىغا ئوقۇشقا ئەۋەتىدۇ. مجىت ئەپەندى بىلەن ئابدۇقېيۇم ئەپەندى تۈركىيىدىكى ئوقۇشنى تاماملىغاندىن كېيىن، گېرمانىيىنىڭ بېرلىن، بونن شەھەرلىرىگە بېرىپ، ئىنژېنېر، ماستىر ياللايدۇ. نەتىجىدە ئۇلار بىلىم ئالغاندىن كېيىن، چەت ئەللىك مۇتەخەسسىلەرنىڭ ئورنىنى باسىدۇ. زاۋۇت باشقۇرۇشنىمۇ ئۆز ئىلكىگە ئالىدۇ.

1912 - يىلغا كەلگەندە، زاۋۇت ئىشچىلىرى كۆپىيىپ 500 دىن ئاشىدۇ. شۇ چاغدا بىر قىسىم ئاياللار ھۇسەنبايغا ئوقۇش ۋە ئىشچى بولۇش تەلپىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئاكا - ئۇكا مۇسابايوۋلار، ئۇلارنىڭ تەلپىگە دەرھال قوشۇلىدۇ ۋە روسىيىنىڭ قازان شەھىرىدىن خەلچە ئاۋۇستاي قاتارلىق تۆت نەپەر ئايال ئوقۇتقۇچىنى تەكلىپ قىلىپ، غۇلجىدا ئاياللار مەكتىپى ئاچىدۇ. بۇ مەكتەپتە 300 نەپەرگە يېقىن ئايال ئوقۇيدۇ. ئۇلار بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر تىلى، ھېساب، تارىخ، جۇغراپىيە قاتارلىق دەرسلەرنى ئوقۇسا، يەنە بىر تەرەپتىن كىيىم تىكىش، كېشىش، يۇڭ پوپايكا، شارپا، ياغلىق، پەلەي توقۇش، رەشلىيە ئىشلەش، كەشتىچىلىك قاتارلىق قول ھۈنەرلىرىنى ئۆگىنىدۇ، مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئاياللار ئۇستا ھۈنەر ۋەنلەر بولۇپ يېتىشىپ چىقىدۇ. ئوقۇشنى تەلەپ قىلغانلار داۋاملىق كۆپەيگەچكە، بۇ مەكتەپ «ھۈنەر مەكتىپى» دەپ ئاتىلىدىغان بولىدۇ.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، 1912- يىلى ئېچىلغان بۇ ھۈنەر مەكتەپ ئازادلىقتىن كېيىنمۇ بىر قانچە ئون يىل داۋام قىلغان. بۇ مەكتەپتە نەچچە ئون مىڭ ئايال ئوقۇپ، مۇنەۋۋەر كارخانا ئىشچىلىرىغا ئايلانغان.

9. مۇسابايوۋ ۋە شىنجاڭنىڭ يېڭى زامان مائارىپى

ئوبۇلھەسەن ھاجىم

مۇساھاجىمنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى

مۇسابايوۋ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى تىجارەتنى دۇنياغا يۈزلەندۈرگەندىن كېيىن، ياۋروپا ئەللىرىدىكى سانائەت ئىنقىلابى ۋە يېڭى زامان مائارىپىنىڭ تۈرتكىسىدە بارلىققا كەلگەن بۈيۈك كەشپىياتلارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆردۇ ۋە ئۇنىڭدىن ئىلھاملىنىپ، شىنجاڭدا يېڭى مائارىپ، يېڭى تېخنىكا بەرپا قىلىشقا بەل باغلايدۇ. مۇسا ھاجىم ئوغلى باھاۋۇدۇنبايىنى چەت ئەللەردىكى پەن تەتقىقات خادىملىرى بىلەن ئالاقە باغلاپ، ئۇلارنى شىنجاڭغا تەكلىپ قىلىشقا بۇيرۇيدۇ.

1870 - يىلى باھاۋۇدۇنباي قازان شەھىرىدىن ئۈچ نەپەر مۇئەللىمنى قەشقەرگە تەكلىپ قىلدۇ. ئۇلار خانلىق مەدرىستە دىنىي دەرستىن تاشقىرى، تىل، ھېساب، ئەدەبىيات، جۇغراپىيە ۋە ئەرەب، پارس تىللىرىدىن دەرس بېرىدۇ. شۇ يىلى (1870 - يىلى) باھاۋۇدۇنباي ئىلى بەيتۇللا مەسچىت يېنىدىكى مەدرىستە تۆت سىنىپلىق مەكتەپ قۇرۇپ، تىل، ھېساب، ئەرەب، پارس تىلى ۋە تارىخ دەرسلىرىنى تەسىس قىلىدۇ.

قەشقەردىكى پەن ئوقۇتۇش مەكتىپى 1880 - يىللارغىچە داۋام قىلدۇ. ئەمما مۇتەئەسسىپ دىنىي كۈچلەرنىڭ توسقۇنلۇق قىلىشى بىلەن، ئاكا - ئۇكا مۇسابايوۋلار مۇساھاجىمنىڭ ياردىمىدە مەكتەپنى ئۆز يۇرتى ئاتۇشنىڭ ئىكساق كەنتىگە يۆتكەپ كېتىدۇ ۋە دەسلەپ ئۈچ سىنىپلىق قىلىپ ئاچىدۇ. 1883 - يىلغا كەلگەندە سەككىز سىنىپلىق قىلىپ ئۆزگەرتىشنى قارار قىلىپ، ئىش باشلايدۇ. 1885 - يىلى كارىدورلۇق كۆركەم سېلىنغان سەككىز سىنىپلىق ئوقۇتۇش بىناسى، 32 ئېغىزلىق ئوقۇغۇچىلار ياتىقى، زال، ئىككى ئېغىز ئاشخانا، مولازىمەت دۇكىنى، ئۆي، بەش مولۇق باغ، ئالتە مو كېلىدىغان تەنتەربىيە مەيدانى، تاش مونچا (ھامام) بار مەكتەپ پۈتۈپ ئوقۇش باشلايدۇ. بۇ مەكتەپكە «مەكتىپى ھۇسەينىيە» دەپ نام بېرىلىدۇ. 1913 - يىلى مەزكۇر مەكتەپ تۈركىيىدىن ئەھمەد كامال قاتارلىق يەتتە نەپەر مۇئەللىمنى ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلىدۇ. مەكتەپنىڭ پۈتۈن چىقىمىنى ھەمدە بالىلارنىڭ تاماق، كىيىم ۋە قىيىنچىلىقى بار ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئائىلىسىگە بېرىلىدىغان ياردەمگە بولغان راسخوتلىرىنى مۇسابايوۋلار ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ.

موسابايوۋلار 1907 - يىلى ئىكساقتا «ھەبىب زادە دارىلمۇئەللىمىن» مەكتىپىنى قۇرىدۇ. بۇ مەكتەپكە خوتەن، قەشقەر ۋە ئاتۇشنىڭ يەتتە كەنتىدىن ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىپ، ھەممە چىقىمىنى ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ. بۇنىڭ 1 - قارارى 1909 - يىلى ئوقۇش پۈتتۈرىدۇ.

باھاۋۇدۇنباينىڭ مائارىپ ساھەسىدىكى تۆھپىلىرىمۇ گەۋدىلىك بولغان. ئالايلۇق، ئۇ قەشقەر يارباغدا 1 - خەنزۇ تىلى مەكتىپى، ئىكساقتا 2 - خەنزۇ تىلى مەكتىپى ئاچقان. 1905 - يىلى غۇلجىدا «تېخنىك ئىشچىلار مەكتىپى» قۇرۇپ، ئۈچ قارارادا 580 نەپەر بالا تەربىيىلىگەن. 1905 - يىلى ئىلىدا «ھۈنەر كەسپ مەكتىپى» قۇرۇپ، 1912 - يىلىغا كەلگەندە، بۇ مەكتەپنى كېڭەيتىپ «ئاياللار ھۈنەر مەكتىپى» قىلىپ قۇرۇپ چىققان. يەنە ئىلىدا 1913 - يىلى «نۇرانىيە مەكتىپى»، «سايرامىيە مەكتىپى»، 1916 - يىلى «مەكتىپى نۇر»، ئەلا باي قورۇسىدا «ئەلا باي قورۇ مەكتىپى»، 1924 - يىلى «دەرنەك» مەكتىپى، 1938 - يىلى «مۇرات مەكتىپى» قاتارلىق مەكتەپلەرنى قۇرغان ۋە ئاساسىي چىقىملىرىنى ئۆز زىممىسىگە ئالغان.

بۇلاردىن باشقا، ئاكا - ئۇكا مۇسابايوۋلار 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا «مەتبەئى خۇرشىد ـ مەتبەئى نۇر» ناملىق تاش مەتبەئەنى كىرگۈزۈپ، شائىر تەجەللىي ۋە قۇتلۇق شەۋقىنىڭ ئىشلىتىشىگە بەرگەن. ئىلى كۇرەدىمۇ تاش مەتبەئە قۇرغان. ئەينى ۋاقىتتا مۇسابايوۋلار شىنجاڭدا يېزىلغان بىر بۆلۈم تارىخ، ئەدەبىيات ۋە دىنىي ئەسەرلەرنى ئۆز خىراجىتى بىلەن تاشكەنتتە باستۇرۇپ تارقاتقاندى.

مۇسابايوۋلار بۇنىڭلىق بىلەن قانائەتلىنىپ قالماي، روسىيە، تۈركىيە، گېرمانىيە ۋە لىۋانغا بىر قانچە قارار ئوقۇغۇچى ئەۋەتكەن. دېمەك، دەسلەپ چەت ئەللەردىن ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلغان بولسا، كېيىن چەت ئەلگە ئوقۇغۇچى چىقىرىپ ئوقۇتقۇچى تەربىيىلىگەن. ئۇلار تېخنىك خادىملار يېتىشتۈرۈشكىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن مەسىلەن: توك ئىشچىسى، تېخنىك، مانتيور، سېلىسار، ماستېرلارنى يېتىشتۈرگەن، بوغالتىر، كۆن - خۇرۇم ئۇستىسى، پرىيومچىك، 19 خىل قول- ھۈنەر كەسپى، ئاياللار قول- ھۈنەر كەسپى، ماشىنچىلىق، رەشلىيە ئىشلەش، كاناۋا ئىشلەش قاتارلىق 20 خىل ھۈنەر ئۆگەتكەن.

ئومۇمەن، ئاكا - ئۇكا مۇسابايوۋلار 1870 - يىلدىن باشلاپ مەملىكىتىمىز بويىچە بىرىنچى بولۇپ مائارىپ ئىسلاھاتىنى يولغا قويۇپ، شىنجاڭنىڭ يېڭى زامان مائارىپىغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان. ئۇلارنىڭ ئالىيجاناب ئىسلاھات روھى ۋە ئېسىل پەزىلىتى بۈگۈنكى ئىسلاھات دەۋرىمىزدە ئۆگىنىشكە، ئوخشاشلا رېئال يېتەكچى ئەھمىيەتكە ئىگە.

10. مۇسابايوۋ سودا كارخانىسىنىڭ ئىز باسارى - ئوبۇلھەسەن مۇسابايوۋ

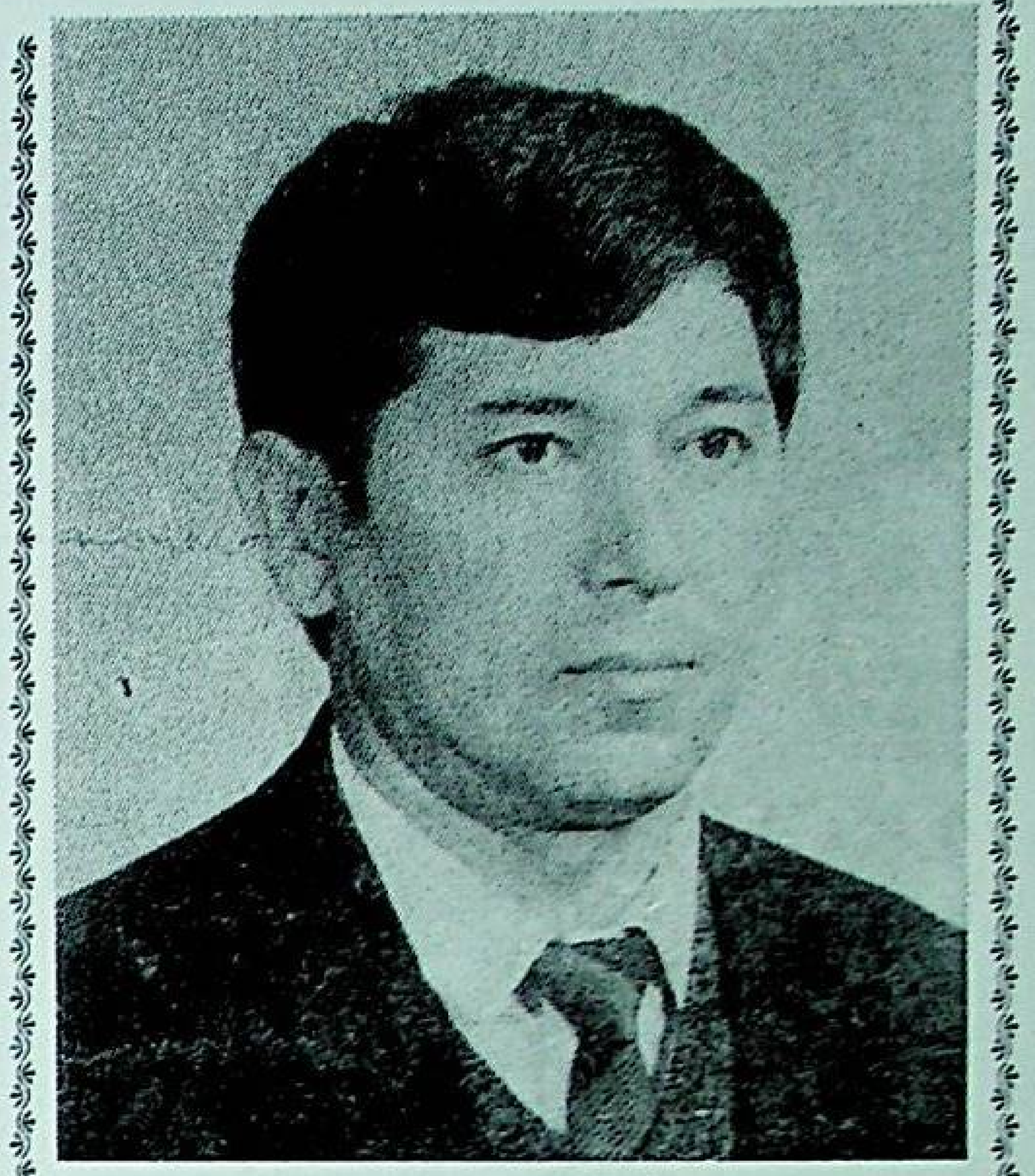

ئوبۇلھەسەن مۇسابايوۋ
قابىل ياش كارخانىچى. باھاۋۇدۇنبايىنىڭ نەۋرىسى

1895- يىلى مۇسا ھاجىم ۋاپات بولغاندىن كېيىن، مۇسابايوۋلار چوڭ ئائىلىسىنىڭ ئائىلە نىزامى يەنى مىراسخورلۇق تۈزۈمى بويىچە، چوڭ ئوغۇل ھۇسەنباي موسا ھاجىمنىڭ ئومۇمىي ئىشىغا ۋارىسلىق قىلدۇ. چۈنكى مۇسابايوۋلارنىڭ ئائىلە نىزامىدا نەچچە ئەجدادتىن بۇيان، چوڭ ئائىلىنى بۆلمەسلىك، ياش رىتى بويىچە ۋارىسلىق قىلىش، ۋارىس بولغان كىشى شۇ ئائىلە ئەۋلادىنىڭ ھەممە ئىشىغا مەسئۇل بولۇش، پۈتۈن ئائىلە ئەزالىرى شۇ ئائىلىدىن بەھرىمەن بولۇش، مىراس ئايرىپ بۆلۈنمەسلىك، چوڭ ئائىلىنى گەۋدە قىلغان ھالدا، پايدا - زىياننى تەڭ كۆرۈش يولى بىلەن ئايرىم تىجارەت قىلىشتىن ئىبارەت ئىگىلىك باشقۇرۇش مېخانىزمى ئورنىتىلغان ئىدى. شۇ بويىچە كېيىن قۇرۇلغان كارخانىلارمۇ «موسابايوۋ بۇرادەرلىرى شىركىتى» دەپ ئاتىلىپ كەلدى.

ھۇسەنباي 1926- يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئىگىلىككە باھاۋۇدۇنباي ۋارىسلىق قىلدۇ. 1928- يىلى باھاۋۇدۇنباي ۋاپات بولغاندىن كېيىن، بۇ ئائىلىنىڭ ئىگىلىكى ئىككى يىل ئۈزۈپچۈرسىدە ئۆزئارا ئىتىراز ۋە سۈركىلىش ئىچىدە كوللېكتىپ باشقۇرۇلدۇ. ئىككى يىلدىن كېيىن بۆلۈنۈش پەيدا بولدۇ. نەتىجىدە مۇساھاجىمنىڭ ئوغۇللىرى ئۆزلىرى باشقۇرغان ئىگىلىككە ئۆزلىرى ئىگە بولدۇ. زاۋۇت، تىجارەتخانا ۋە مۇشۇ ئىككى ئورۇننى ئاساس قىلغان مال - مۈلۈك، نەق مەبلەغ، تاشقى پىرىيۇوتلار ھۇسەنباي ۋە باھاۋۇدۇنبايغا تەئەللۇق قىلىنىپ، ھۇسەنباينىڭ ئىگىلىكىگە چوڭ ئوغلى سابىت ئەپەندى، باھاۋۇدۇنباينىڭ ئىگىلىكىگە ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئىسمائىل ئەپەندى ۋەكالەتچى بولۇپ مىراس بۆلۈشدۇ. زاۋۇت بىرلىكتە باشقۇرۇلدۇ، شۇندىن باشلاپ مۇسابايوۋنىڭ چوڭ ئائىلىسى پارچىلىنىپ كېتىدۇ. 30- يىللاردىن ئېتىبارەن مەزكۇر ئائىلىنىڭ ئەۋلادلىرى ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن سوۋېت ئىتتىپاقى، تۈركىيە، ئامېرىكا، ياپونىيە، ئاۋستىرالىيە، سەئۇدى ئەرەبىستانى قاتارلىق دۆلەتلەرگە كېتىپ قالدۇ ۋە شۇ جايلاردىكى ئىقتىساد - تاشقى پىرىيۇوتقا ئىگىدارچىلىق قىلدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە 1950- يىلى چەت ئەلگە چىقىپ كەتكەن تەلئەت مۇسابايوۋدىن باشقىلىرى چەت ئەلدە ۋاپات بولدۇ. شىنجاڭدا قالغانلىرى 1952- يىللارغىچە تىجارەت قىلىش، كارخانا باشقۇرۇش ۋە ھۆكۈمەت خىزمىتىنى ئىشلەش بىلەن بەنت بولدۇ.

1952- يىلى مۇسابايوۋ كارخانىسى (زاۋۇتى) ھۇسەنباينىڭ ئوغلى ئابلىز مۇسابايوۋ باشچىلىقىدا پۈتۈن سەرمايىسى، زاۋۇت - ئۈسكۈنىلىرى، چارۋا ماللىرى بىلەن «شىنجاڭ لىچۈن سانائەت ھەسسىدارلىق شىركىتى»گە پايچېك بولدۇ، 1954- يىلى 11- ئايدا مۇسابايوۋلار ئائىلىسى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى قوبۇل قىلدۇ ۋە ئومۇمىي كاپىتالى، مال - مۈلكى ۋە چارۋا ماللىرى بىلەن ھۆكۈمەت - خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىگە ئۆتتدۇ، شۇندىن باشلاپ بۇ ئائىلىنىڭ ئەزالىرى زاۋۇتتا ۋە ھەر دەرىجىلىك ئىدارىلەردە ئىشچى - خىزمەتچى بولۇپ ئىشلەيدۇ. بەزىلىرى پېنسىيىگە چىقىپ، ئۆمرىنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ. بەزىلىرى چەت ئەلگە كېتىدۇ. يەنە بەزىلىرى تۆت كىشىلىك گۇرۇھنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ، زاۋۇتتىن ئايرىلىپ پاناھسىز قالدۇ. ئومۇمەن، مۇسابايوۋلار ئائىلىسى پارتىيىنىڭ 11- نۆۋەتلىك 3- ئومۇمىي يىغىنىغا قەدەر ئارىلىقتا ھەرخىل بەتناملاردىن خالى بولالماي، كۆپ رىيازەت چەكتى...

شۇ مەزگىللەردە مۇسابايوۋلار ئەۋلادىدىن چوڭراق ئىش بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقىنى ھۇسەنباينىڭ ئوغلى تەلئەت ئەپەندى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تەلئەت مۇسابايوۋ ئەپەندى تۈركىيە پۇقراسى بولۇپ، ئۇ ھازىر جىددىدە تۇرىدۇ. تەلئەت ئەپەندى جىددىدە ئابدۇقادىر ئەھمەت (تۈركىستان) دېگەن كىشى بىلەن شېرىكلىشىپ، تۈركىيىدە ئۈي قۇرۇلۇش شىركىتى (بۇ شىركەتكە تەلئەت ئەپەندىنىڭ بىر ئوغلى دىرېكتور)، جىددىدە بىر سۇلياۋ زاۋۇتى قۇرىدۇ. خەۋەرلەرگە قارىغاندا، بۇ سۇلياۋ زاۋۇتى ئەرەب ئەللىرى بويىچە ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقى زور زاۋۇتلارنىڭ بىرى ئىكەن. تەلئەت ئەپەندىنىڭ بىر قىزى ئامېرىكىنىڭ سان - فرانسىسكو شەھىرىدە گىرىم بۇيۇملىرى زاۋۇتى قۇرغان. بىر ئوغلى كانادادا دۇكان ئېچىپ مۇستەقىل تىجارەت قىلىدىكەن. ئۇنىڭ يەنە بىر قىزى كانادادا مەمۇرىي خىزمەتتە ئىكەن. ئۇنىڭ يولدىشى بولسا ئاپتوموبىل توپ - پارچە سېتىش تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن.

تەلئەت مۇسابايوۋ 1986- يىل 10- ئاينىڭ 22- كۈنى ۋەتەنگە كېلىپ شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئېكسكورسىيە ۋە زىيارەتتە بولدى ھەمدە ئاپتونوم رايون رەھبەرلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشتى. بۇ جەرياندا ئۇ ۋەتىنىنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ۋە تەرەققىياتىدىن مەمنۇن بولدى. بۇ جەرياندا ئۇ ۋەتىنىنىڭ سودا - سانائەت، مەدەنىي - مائارىپ، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ساھەلىرىدە ياخشى ئىش قىلىپ بېرىش قارارىغا كېلىپ ھۆكۈمەت بىلەن مەسلىھەتلەشكەن بولسىمۇ، ھەرخىل شەرت - شارائىتلارنىڭ پىشىپ - يېتىلمەسلىكى تۈپەيلىدىن ئۇنىڭ تەلەپ - ئارزۇلىرى ئەمەلگە ئاشمىدى.

شۇ كۈنلەردە، ئاپتونوم رايونىمىزدا باھاۋۇدۇنباينىڭ نەۋرىسى ئوبۇلھەسەن مۇسابايوۋ ئۆز ئەمگىكى ۋە ئەقىل - پاراستىگە تايىنىپ، پارتىيىنىڭ ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش سىياسىتىنىڭ تۈرتكىسى ئاستىدا، مۇسابايوۋ ئائىلىسىدىن قايتا كۆكلىگەن نوتا بولۇپ قالدى

ئوبۇلھەسەن موسابايوۋ 1950- يىلى 10- ئايدا تۇغۇلغان. ئۇ 1967- يىلىغىچە ئائىلە، باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپ تەربىيىسىدە بولدى. 1970- يىلى قايتا تەربىيىگە باردى. بۇ مەزگىللەردە ئۇ ناھايىتى ئېغىر كۈنلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى. چۈنكى ئۇنىڭ ئائىلىسى مۇسابايوۋلارنىڭ پۈتۈن ئائىلىسى قاتارىدا ھەرخىل بەتناملار بىلەن خورلانغان ھەتتا ئۇنىڭ دادىسى ئابدۇللا ئەلا ھاجى تۈرمىگە تاشلانغان ئىدى. كىچىكىدىنلا تۇرمۇشنىڭ ئاچچىق - چۈچۈك تەمىنى خېلى ئوبدان تېتىغان ئوبۇلھەسەن جان بېقىش كويىغا چۈشتى. ئۇ قايتا تەربىيىگە بارغاندىن باشلاپ، ئاشلىق - رەخت بېلىتى ئېلىپ - سېتىپ ئائىلە تۇرمۇشىغا ياردەم بەردى. كېيىن بىر مەزگىل باغ - ئېتىزلارنى كۆتۈرە ئېلىش، توپ - پارچە سېتىش، باققالچىلىق قىلىش قاتارلىق تىجارەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى، 1981- يىلىغا كەلگەندە، ئوبۇلھەسەن شىنجاڭ مېدىتسىنا ئىنستىتۇتىغا قاراشلىق 1- دوختۇرخانىنىڭ كېسەللەر ئاشخانىسىغا مال سېتىۋالغۇچى بولۇپ ئورۇنلاشتى. 1985- يىلى ئىدارىسىنىڭ رۇخستى بىلەن رەسمىيەت ئۆتەپ خىزمەتتىن چېكىنىپ چىقىپ، تىجارەتكە كىرىشتى. ئۇ دەسلەپتە ئازلا دەسمايە بىلەن ئۇششاق تىجارەت باشلىدى. ئۆزىنى بىر ئاز رۇسلىۋالغاندىن كېيىن، ئىنىسى مەھەممەت ئىمىننى ئۈچكىرىدە، يەنە بىر ئىنىسى ھەبىبۇللانى غۇلجىدا تۇرغۇزۇپ، ئۆزى ئۈرۈمچىدە تۇرۇپ، پوچتىخانا ئارقىلىق پاسۇلكا مال تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇ مۇشۇ جەرياندا سەگەكلىك بىلەن بازارنى كۆزىتىپ، ئۇچۇرغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەچكە، تاۋار ئوبوروت قانۇنىيىتىنى تېزلا ئىگىلەپ، روناق تېپىشقا باشلىدى. ئۇ پەسىللىك ھەتتا بىرلا پەيدا بولۇپ بازار تېپىپ ئارقىدىنلا بازىرى كاسات بولىدىغان ماللارنىڭ ئەھۋالىنى توغرا تەتقىق قىلىپ، ئوبوروتنى راۋانلاشتۇردى، ئاز پايدا بىلەن ئوبوروتنى تېزلىتىپ، ئىقتىسادى جەھەتتە خېلى چاپسانلا كۆتۈرۈلدى.

ئوبۇلھەسەن 1986- يىلى ئۈرۈمچى ناھىيىلىك تېرە زاۋۇتىنىڭ ئىشتىن توختاپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ، بۇ زاۋۇتنى بىر يىللىق ئىجارىگە ئالدى ۋە تېخنىكا يىغىلاپ، زاۋۇتنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى جانلاندۇردى، ئۇ يەنە خۇرۇم چاپاننىڭ مودا بولۇپ قالغانلىقىنى سېزىپ، دەرھال كاسسىپ ئىزدەپ پىششىقلانغان تېرە (خۇرۇم)دا ھەرخىل چاپان تىكتۈرۈپ بازارغا سالدى. شۇ بىر يىل ئىچىدە، زاۋۇت سۇپەت ئۆتكىلىدىن ئۆتۈپ، ئۆزىنى رۇسلاپ ئالدى. ئوبۇلھەسەنمۇ خېلى كۆپ پايدا بىلەن زاۋۇتتىن چېكىنىپ چىقتى ۋە 1987- يىلى قاراقاش ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى نامراتلارنى بېيىتىش ئىشخانىسى بىلەن ئۈچ يىللىق توختام تۈزۈپ، كۆن - خۇرۇم زاۋۇتى قۇردى. توختام بويىچە تېخنىكا كىرگۈزۈش، ماشىنا - ئۈسكۈنە سەپلەش، تېخنىك - شاگىرت يېتىشتۈرۈش قاتارلىق تۈرلەرگە ئوبۇلھەسەن مەسئۇل بولدى. نەتىجىدە 50 تىن ئارتۇق ئادەم ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى ۋە تېخنىك خادىملار يېتىشتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن زاۋۇت مۇستەقىل تۈردە كۈنىگە 200 ـ 300 پارچە خۇرۇم ئىشلەپچىقىرالايدىغان مۇنتىزىم زاۋۇتقا ئايلاندى.

ئوبۇلھەسەن قاراقاش ناھىيىلىك تېرە زاۋۇتى بىلەن تۈزگەن توختامنى ئاخىرلاشتۇرغاندىن كېيىن، ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە پىششىقلانغان تېرە ئېلىپ بېرىپ ساتتى. ئىشتىن توختاپ قالغان غۇلجا شەھەرلىك تېرە زاۋۇتىنى ئۈچ يىللىق ئىجارىگە ئېلىپ، زاۋۇتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈردى. پىششىقلانغان تېرىنى گۇاڭدۇڭغا ئاپىرىپ ساتتى. بۇنىڭ بىلەن ئۆزىمۇ قوش پايدا ئالدى، زاۋۇت ئىشلەپچىقىرىشى جانلاندى.

ئوبۇلھەسەن ئىگىلىك تىكلىگەندىن كېيىن، ئەجدادلىرىنى ئۈلگە قىلىپ، جاھان سودىسىغا قاراپ يۈرۈش قىلدى.ئۇ 1992- يىلى قىرغىزستان جۇمھۇرىيىتىدە «جۇڭگو ـ قىرغىزستان شېرىكچىلىكىدىكى دوستلۇق ھەسسىدارلىق شىركىتى» قۇردى. بۇ شىركەت كۈنىگە 1000 دانە خۇرۇم ئىشلەپچىقىرىدىغان تېرە زاۋۇتى قۇردى. بۇ زاۋۇتنىڭ ماشىنا - ئۈسكۈنە، تېخنىك ۋە بارلىق لاۋازىمەت ئوبۇلھەسەندىن بولۇپ، باش دىرېكتورلۇقنىمۇ ئۆز ئۈستىگە ئالدى. يەنە ئالمۇتادا جۇڭگو ـ قازاقىستان شېرىكچىلىكىدە «يۇلتۇز كىيىم - كېچەك ھەسسىدارلىق شىركىتى» قۇردى. بۇ شىركەتنىڭ بارلىق بىساتىغىمۇ ئوبۇلھەسەن مەسئۇل بولدى. مەزكۇر زاۋۇت تېرە، خۇرۇم ۋە باشقا رەختلەردىن كىيىم - كېچەك تىكىدۇ. ھازىر ئوبۇلھەسەن تەكلىپ قىلغان شىنجاڭلىق تېخنىكلار ۋە باشقا خادىملار قازاقىستان ۋە قىرغىزستاندا ئىش باشلىۋەتتى.

ئوبۇلھەسەن مۇسابايوۋ مۇشۇ بىر قانچە يىل جەرياندا، ئاتا ئىزىدىن مېڭىپ، ئىلىم - مەرىپەتنى قوللاپ، «تەڭرىتاغ مۇكاپاتى»، «غۇنچە مۇكاپاتى»، تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى ۋە ئۈرۈمچى، غۇلجا قاتارلىق جايلاردىكى ھەرقايسى مەكتەپلەرگە ۋە نامرات ئائىلىلەرگە ياردەم بەردى.

بۇ ياش كارخانىچىنىڭ ئەقىل - ئىدراكى، ياراتقان مۆجىزىلىرى، ئۈمىدى ۋە تىجارەت ئىقتىدارىغا قاراپ بىز يولداش ئوبۇلھەسەن مۇسابايوۋنى دىيارىمىزدىكى مۇسابايوۋ سودا كارخانىسىنىڭ ئىز باسارى دەپ ھېسابلاشقا ھەقلىقمىز. ئۇنىڭ ئىش ئىزلىرىمۇ جەزمەن سودا تارىخىمىزدىن تېگىشلىك ئورۇن ئالغۇسى.